

Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Jul, 2020.

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti", koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), uz finansijsku podršku Evropske unije. Stavovi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i autorkama, i ne predstavljaju nužno stavove UN Women, Ujedinjenih nacija, ili bilo koje druge organizacije pod okriljem Ujedinjenih nacija.

SPISAK SKRAĆENICA

ARS	Anketa o radnoj snazi
CEDAW	Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (The Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women)
EU	Evropska Unija
RS	Republika Srbija
RSZ	Republički statistički zavod
SIPRU	Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (Social Inclusion and Poverty Reduction Unit)
WHO	World Health Organization

SADRŽAJ

1. Uvod.....	6
2. Srbija u globalnim tokovima pandemije i lavirintu rodni nejednakosti.....	11
3. Ko su preduzetnice?.....	14
4. Kako posluju preduzetnice u Srbiji?.....	17
5. Uticaj pandemije na žensko preduzetništvo.....	22
6. Upoznatost sa merama vlade za podršku preduzetništvu i ocene njihovih efekata na preduzetništvo žena 26	
7. Neplaćeni kućni rad i briga o porodici	31
8. Zabrinutost za različite aspekte života.....	35
9. Zaključci i preporuke	37
9.1 Zaključci.....	37
9.2 Preporuke.....	38
Literatura	42

Lista grafikona

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju, 2018, za domen rada, pod-domen segregacije i kvaliteta rada i domen znanja, pod-domen segregacije u obrazovanju	11
Grafikon 2: U kom prostoru preduzetnice obavljaju svoju poslovnu aktivnost? (u %)	15
Grafikon 3: Motivacija za započinjanje sopstvenog biznisa.....	15
Grafikon 4: Ukupan broj zaposlenih u februaru i martu 2020. (u %).....	18
Grafikon 5: Na kojim tržištima nastupa preduzeće? (u %).....	19
Grafikon 6: Da li je u 2019. godini ostvarena dobit od poslovanja bila viša nego u 2018. godini? (u %) ...	19
Grafikon 7: Da li su zaposleni u Vašem preduzeću tokom pandemije COVID-19 radili od kuće? (u %)	24
Grafikon 8: Poteškoće koje se odnose na rad od kuće (u %).....	24
Grafikon 9: Da li sada razmišljate da biste u budućnosti svojim zaposlenima mogle da ponudite fleksibilnije radne angažmane? (u %).....	25
Grafikon 10: Ocena mera podrške privredi u cilju održavanja biznisa tokom pandemije COVID-19, u % .	28
Grafikon 11: Percepcija mera potrebnih da bi se sanirale negativne posledice pandemije virusa COVID-19 na preduzeće/biznis, u %	29
Grafikon 12: Žene iz uzorka prema izvorima najveće zabrinutosti, u %	35

Lista tabela

Tabela 1: Razlike u preduzetništvu žena i muškaraca u 2018, prema sektorima, u %	17
Tabela 2: Ključni problemi sa kojima su se suočavale ispitanice u februaru 2020. godine, u pokušajima da vode ili razviju posao? (u %).....	20
Tabela 3: Načini na koje je pandemija uticala na žene preduzetnice (u %).....	22
Tabela 4: Obaveze u domaćinstvu pre i tokom vanrednog stanja izazvanim COVID pandemije (u%)	32
Tabela 5: Briga o starima i deci pre i tokom vanrednog stanja tokom COVID pandemije, u %.....	33

SAŽETAK

SeConS je u partnerstvu sa Agencijom Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), u periodu april-jun 2020. godine, sproveo istraživanje u cilju ispitivanja uticaja pandemije COVID-19 na žensko preduzetništvo¹ u Srbiji. Ovo istraživanje nastalo je okviru projekta *Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti* koji UN Women sprovodi uz finansijsku podršku -Evropske komisije (EK).²

Istraživanjem je obuhvaćeno više aspekata:

- uticaj pandemije i mera Vlade koje su donete u odgovoru na pandemiju od uvođenja vanrednog stanja na poslovanje preduzetnica;
- uticaj mera podrške koje je Vlada donela kako bi ublažila negativne efekte pandemije na preduzetništvo;
- obrasce podele neplaćenog kućnog rada i brige o porodici u uslovima izmenjene porodične svakodnevice preduzetnica usled zatvaranja obdaništa, škola, javnih socijalnih usluga podrške i slično;
- percepcija rizika i zabrinutost za različite aspekte života u novonastalim uslovima.

Istraživanje je sprovedeno kroz dve komponente: anketno telefonsko istraživanje standardizovanim upitnikom na prigodnom uzorku od 50 preduzetnica i kvalitativno istraživanje sprovedeno polustrukturiranim intervjuima sa 10 preduzetnica odabranih tako da se obezbedi raznovrsnost u pogledu sektora delatnosti i regiona.

Ko su preduzetnice? U Srbiji su ranije sprovedena dva istraživanja na reprezentativnom uzorku preduzetnica, prvo, polazno istraživanje o preduzetništvu žena sproveo je SeConS 2011. godine uz podršku UN Women,³ a drugo je sprovedeno za potrebe Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja 2014. godine.⁴ Ova istraživanja pokazala su da je u uslovima izraženih rodni nejednakosti, učešće žena među preduzetnicima nisko (oko jedne četvrtine), a profil preduzetnica je ukazao da su to najčešće žene u srednjim godinama, vlasnice mikro i malih biznisa, da posluju pretežno na lokalnim tržištima, a u preduzetništvo su najčešće ušle iz nužde a ne zbog dobre poslovne ideje.

Nalazi istraživanja o uticaju COVID-19 pandemije na preduzetništvo žena, na liniji su nalaza prethodnih istraživanja. Prosečna starost žena u uzorku je 49 godina. One su najčešće vlasnice mikro biznisa (do 9 zaposlenih), uglavnom posluju na lokalnim tržištima u sektorima trgovine i usluga. Svoju poslovnu

¹ Pod preduzetnicama identifikovane su sve žene koje su tako registrovane, odnosno žene koje poseduju i vode bilo koju vrstu radnje (trgovinsku, zanatsku, agenciju, ordinaciju i sl.), kao i žene koje su vlasnice i upravljačice privrednih društava (društvo sa ograničenom odgovornošću, ortačko, komanditno i deoničarsko društvo).

² Stavovi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i autorkama, i ne predstavljaju nužno stavove UN Women, Ujedinjenih nacija, ili bilo koje druge organizacije pod okriljem Ujedinjenih nacija.

³ SeConS. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena*. Beograd: UN Women.

⁴ SeConS. (2014). *Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

aktivnost preduzetnice iz uzorka u najvećoj meri obavljaju u iznajmljenom prostoru, a najčešće su osnovale sopstveni biznis iz ekonomske nužde (problem nezaposlenosti ili loši uslovi rada) a ne zbog poslovne ideje.

Većina preduzetnica iz uzorka je u 2020. godinu ušla sa stabilnom poslovnom dobiti. Više od polovine je navelo da im je poslovna dobit u 2019. godini povećana u odnosu na 2018. godinu. Probleme u poslovanju na koje su najčešće ukazivale pre izbijanja pandemije, odnosili su se na malu potražnju za proizvodima/uslugama, preoštru konkurenciju, nepovoljan položaj malih kompanija na tržištu, teškoće u naplati potraživanja, kao i cenu poslovnog prostora, sirovina i slično.

Uticaj pandemije na žensko preduzetništvo. Pandemija je imala velikog uticaja na poslovne aktivnosti preduzetnica. Dve petine preduzetnica iz uzorka, smanjile su obim aktivnosti preduzeća, dok je deo njih potpuno obustavio poslovanje (preduzetnice koje se bave ugostiteljstvom, pružanjem ličnih usluga i sličnim aktivnostima). Za mnoge preduzetnice je organizovanje rada tokom pandemije bilo teško i u velikoj meri je zavisilo od vrste aktivnosti kojima se bave. Poteškoće sa kojima su se preduzetnice najčešće susretale bile su vezane za nabavku sirovina ili repromaterijala potrebnih za poslovanje (ovo su pretežno navodile ispitanice koje posluju u sektoru prerađivačke industrije, kao i trgovine na veliko i malo), kao i organizovanje prevoza zaposlenih od kuće do posla, zbog čega su morale da obustave ili smanje obim poslovnih aktivnosti. Ipak, kada se posmatraju pojedini finansijski aspekti poslovanja, svega 10% preduzetnica je zbog pandemije moralo delu zaposlenih ili svim zaposlenima da smanji platu, a nešto više njih (16%) nije bilo u mogućnosti da plaća poreze i doprinose za zaposlene.

Dve petine ispitanica navelo je da su tokom vanrednog stanja zaposleni prešli na rad od kuće. Kao prednost ovog načina rada navele su da su zaposleni bili zaštićeni ili pod manjim rizikom od zaraze, ali su kao slabost ovakvog načina rada navele nižu produktivnost zaposlenih. Takođe, kao prepreke obavljanju poslovnih aktivnosti navele su i nemogućnost kontrolisanja zaposlenih, neadekvatnu oprema za rad i poteškoće usklađivanja privatnih i poslovnih obaveza. Ipak, četvrtina preduzetnica sa iskustvom rada od kuće bi u budućnosti svojim zaposlenima ponudila fleksibilnije radne angažmane, koji bi uključivali i određen broj dana rada od kuće.

Mere Vlade za podršku preduzetništvu. Vlada Republike Srbije je za vreme pandemije usvojila *Uredbu o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19*. Mere od najvećeg značaja za preduzetnike koje su propisane ovom Uredbom odnosile su se na uvođenje fiskalnih pogodnosti namenjenih privrednim subjektima, odnosno odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada, kao i direktna finansijska davanja, odnosno bespovratna novčana sredstava u iznosu minimalne neto zarade za period od maja do juna 2020. godine. Većina preduzetnica iz uzorka je pozitivno ocenila obe mere, sa tim da je isplata bespovratnih novčanih sredstava mera koja je najbolje ocenjena od strane korisnika. Više od petine ispitanica tvrdi da im je isplata bespovratnih novčanih sredstava pomogla da održe biznis tokom pandemije. Kada je u pitanju odloženo plaćanje poreza i doprinosa, kao i odlaganje akontacije poreza na dobit, oko četvrtine ispitanica smatra da ove mere nisu bile od velike pomoći u

održavanju biznisa tokom pandemije. Sagovornice su istakle da su nezadovoljne vremenskim periodom trajanja mera (tri meseca), kao i neprilagođenošću mera biznisima u različitim sektorima (ugostiteljstvo, turizam, uslužne delatnosti, usluge konsaltinga) i malim preduzećima.

Neplaćeni kućni rad i briga o porodici. Ispitanice najčešće žive u domaćinstvima koja broje od dva do četiri člana, a najveći broj preduzetnica iz uzorka je u formalnom ili neformalnom braku (80%). Istraživanjem se nastojalo ispitati da li je došlo do promene rodni uloga u sferi podele porodičnih odgovornosti i neplaćenog kućnog rada tokom vanrednog stanja. Nalazi istraživanja ukazuju da se promene nisu dogodile, te da su poslovi održavanja domaćinstva i brige o porodici nesrazmerno prepušteni ženama iz uzorka, kako pre, tako i tokom pandemije. U uslovima povećanih opterećenja vezanih za brigu o biznisu koji je ugrožen pandemijom i merama vanrednog stanja, povećanje porodičnih obaveza višestruko je opteretilo preduzetnice iz uzorka.

Zabrinutost za različite aspekte života. S obzirom na to da su preduzetnice najčešće vlasnice mikro firmi, radnji, agencija sa malim brojem zaposlenih, one su bile najviše zabrinute za ekonomske efekte pandemije. Nakon strepnje od velike ekonomske krize izazvane pandemijom, preduzetnice koje su učestvovala u istraživanju su navodile zabrinutost za zdravlje. Pored toga, često je navođena i zabrinutost da će ostati bez posla, da će morati da ugase firmu, kao i zebnja da se ne ponovi vanredno stanje.

1. UVOD

Ovaj izveštaj nastao je u periodu izlaska iz vanrednog stanja nakon pandemije izazvane COVID-19 virusom, koji je pogodio Srbiju u proletnjim mesecima 2020. godine i bio praćen restriktivnim merama Vlade, započetim proglašenjem vanrednog stanja. Iako deluje da se život donekle vratio u normalu, zebnja je u porastu zbog novog porasta broja zaraženih, kao i zabrinutost zbog obima i dubine posledica pandemije po ekonomiju i različite oblasti društvenog života.

Sa ciljem da se ispituju uticaji pandemije i mera Vlade na rodne nejednakosti u Srbiji i specifičan položaj žena, u okviru projekta Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti finansiranog od strane evropske komisije (EK), SeConS – grupa za razvojnu inicijativu je u partnerstvu sa UN Women, u periodu april-jun 2020. godine, sprovela četiri zasebne analize:

- 1) analizu zaposlenosti i uslova rada žena i muškaraca koji su u mesecu pre proglašenja pandemije bili zaposleni, a na osnovu podataka istraživanja o uticaju pandemije na zaposlenost u Srbiji,
- 2) analizu u oblasti formalne i neformalne ekonomije brige,
- 3) analizu preduzetništva žena, koja obuhvata dve komponente – kvalitativno i kvantitativno istraživanje sa preduzeticama;
- 4) radnu aktivnost i položaj žena koje žive na selu, sa fokusom na njihov angažman u poljoprivrednoj proizvodnji, koja takođe obuhvata i kvantitativno i kvalitativno istraživanje.

U ovom izveštaju izloženi su nalazi istraživanja o uticaju COVID-19 pandemije na žensko preduzetništvo u Srbiji, koje je, kako je već pomenuto, uključivalo i kvantitativnu i kvalitativnu komponentu.

CILJEVI

Cilj ove analize je da se ispituju efekti pandemije i mera Vlade na socio-ekonomski položaj preduzetnica u Srbiji. Analiza je nastojala da osvetli sledeće aspekte:

- ključne karakteristike ženskog preduzetništva u Srbiji i način na koji preduzetnice posluju u redovnim okolnostima;
- način na koji su se promene nastale pod uticajem pandemije COVID-19 odrazile na poslovanje preduzetnica u Srbiji;
- uticaj koji su mere Vlade imale na žensko preduzetništvo, sa posebnim fokusom na ocenu efektivnosti ekonomskih mera podrške;
- raspodelu obavljanja neplaćenog kućnog rada i brige o porodici u domaćinstvima kojima pripadaju preduzetnice obuhvaćene istraživanjem;
- percepciju rizika i zabrinutost za različite aspekte života u novonastalim uslovima.

Međutim, cilj ovog istraživanja nije da samo opiše stanje kakvo je bilo u naletu pandemije, već da tu sliku o stanju upotrebi kao činjeničnu osnovu za predlog mera kojima se kratkoročno i na srednji rok može unaprediti socio-ekonomski položaj preduzetnica u Srbiji. Iako Srbija ima ključne zakone i politike specifično usmerene da regulišu oblast rodne ravnopravnosti i eliminišu rodno zasnovanu diskriminaciju i

rodne nejednakosti,⁵ kako ukazuju različiti nezavisni izveštaji organizacija civilnog društva,⁶ kao i evaluacija Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost,⁷ zakone je potrebno unaprediti a politike doslednije sprovesti kako bi se stvorilo povoljnije okruženje i podstakle značajnije promene.

METODE I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Imajući u vidu da pojam preduzetništva ima mnogobrojne definicije, važno je na početku da istaći koja je definicija korišćena za potrebe ovog istraživanja: “preduzetnici/e predstavljaju ekonomske aktere koji kombinuju faktore proizvodnje i druge relevantne resurse na inovativan način i tako ih premeštaju iz sektora niske u sektor više produktivnosti i višeg dohotka. U tim nastojanjima oni/e otkrivaju i iskorišćavaju šanse u datom kontekstu, i procenjuju i preuzimaju rizike svojih odluka i akcija”.⁸ Na operacionom nivou ova definicija **podrazumeva sva lica koja su osnivači/ce radnji u okviru kojih obavljaju samostalnu delatnost, odnosno lica registrovana kao preduzetnik/ce, kao i (su)vlasnik/ce privrednih društava (bez obzira na udeo u vlasništvu)**. Ova lica mogu biti registrovana u nekoj od sledećih pravnih formi: preduzetnici, društvo sa ograničenom odgovornošću, ortačko društvo, komanditno društvo, akcionarsko društvo, bez obzira na to da li zapošljavaju druga lica ili ne. Samozaposlena lica koja svoju delatnost obavljaju neformalno nisu bila uključena u istraživanje.

Istraživačka metodologija je sadržala dve osnovne komponente: anketno istraživanje i kvalitativno istraživanje sa odabranim preduzetnicama sa kojima su vođeni intervjui. Anketno istraživanje sprovedeno je na uzorku od 50 preduzetnica do kojih smo došli na dva načina: putem on line upitnika koji je postavljen na društvenim mrežama i na taj način je prikupljeno 14 upitnika, a preostalih 36 upitnika urađeno je telefonskim putem, “snowball” metodom koja podrazumeva da se prvo odabira početni broj ispitanica koje su potom preporučile nove ispitanice koje smo uključili u uzorak. Ovaj način uzorkovanja primenjen je iz dva razloga: prvi razlog je što je u pitanju brza procena koja podrazumeva da se istraživanje sprovede u kratkom vremenskom roku, a drugi razlog je što je ciljna grupa koja je ispitivana vrlo mala i do nje je bilo veoma teško doći (svega 1,8% ženskog stanovništva starosti preko 15 godina⁹). S obzirom na način odabira ispitanica, u ovom istraživanju govorimo o prigodnom uzorku čiji se rezultati ne mogu preslikavati na čitavu populaciju preduzetnica u Srbiji. Anketno istraživanje je sprovedeno u periodu od 01.06. do 24.06. 2020. godine, na osnovu standardizovanog upitnika sa prosečnim trajanjem upitnika od 15 minuta.

Pored anketnog istraživanja, obavljani su i dubinski intervjui sa 10 preduzetnica različitog profila, sa namerom da se dublje sagledaju efekti pandemije i mera Vlade na njihove poslovne aktivnosti ali i socio-ekonomski položaj.

⁵ Zakon o ravnopravnosti polova („Sl. glasnik RS”, br. 104/2009); Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS”, br. 22/2009), Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2016-2020. godine, Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije.

⁶ SOS Vojvodina Network, 2019.; FemPlatz, A11, 2018.

⁷ SeConS, 2018.

⁸ Babović, M., 2012.

⁹ Anketa o radnoj snazi (ARS) 2018. (samostalna izračunavanja)

2. SRBIJA U GLOBALNIM TOKOVIMA PANDEMIJE I LAVIRINTU RODNIH NEJEDNAKOSTI

Nalaze istraživanja potrebno je sagledati u kontekstu dugotrajnih, strukturnih procesa i rodni odnosa, odnosno rodni režima¹⁰ u Srbiji ali i neposrednih okolnosti koje su nastale pod uticajem pandemije i mera Vlade u odgovor na nju, a koje su učinile da se karakteristike ovih dugotrajnih procesa oblikuju u osobene svakodnevne prakse koje su bile rodno specifične i učinile da aktivnosti, rizici, opterećenja žena i muškaraca budu ne samo različiti, već i da učvrste već postojeće nejednakosti iza kojih uvek deluju nejednaki odnosi moći.

Poznato je da Srbiju odlikuju izražene rodne nejednakosti. One su dokazane i opisane brojnim naučnim i primenjenim istraživanjima, a od skora se prate i Indeksom rodne ravnopravnosti, alatom koji se primenjuje u EU kao i zemljama koje su kandidati za članstvo, a koji meri nivo postignuća i rodni jaz u šest glavnih domena politika: radu, novcu, vremenu, znanju, moći, zdravlju, kao i u dva satelitska domena – unakrsnim nejednakostima i nasilju nad ženama.¹¹ Prema poslednjem Indeksu rodne ravnopravnosti iz 2018. godine, Srbija je i dalje bila zemlja izraženih rodni nejednakosti u svim domenima. Ove nejednakosti su bile znatno izraženije nego što je proseka za EU, a pomaci u napretku su prisutni (u odnosu na 2016. godinu), mada veoma mali. Jedna od glavnih osa nejednakosti koju je Indeks zabeležio odnosi se na rodnu segregaciju, koja se uspostavlja tokom obrazovanja i nastavlja kasnije na tržištu rada, a upravo je ova osa nejednakosti jedna od centralnih za razumevanje rezultata ovog istraživanja.

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju, 2018, za domen rada, pod-domen segregacije i kvaliteta rada i domen znanja, pod-domen segregacije u obrazovanju

Izvor: SIPRU, Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2018.

¹⁰ Pod rodni režimima se podrazumevaju „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmečena u različitim rodni ulogama, različitim rodni identitetima i različitim rodni reprezentacijama...“ (Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život“, ISIFF, Beograd: 283-314).

Pored toga, nejednakosti su prisutne u domenu moći, u kome uprkos napretku u zastupljenosti žena u sferi političke participacije, dolazi do slabih ili nikakvih pomaka u domenu raspodele ekonomske i socijalne moći. Nejednakosti su vidljive i u domenu novca, jer žene imaju niže prihode od muškaraca, a pojedine grupe žena izložene su i višim rizicima od siromaštva. Nejednakosti u domenu vremena pokazuju koliko žene svog vremena i rada troše u brizi o domaćinstvu i porodici, odnosno obavljajući naplaćeni kućni rad, što je vreme koje je najčešće oduzeto od njihovih slobodnih aktivnosti (veoma važnih za blagostanje i lični razvoj), kako pokazuje istraživanje o korišćenju vremena.¹²

Pandemija a ni mere Vlade, nisu pogodovali smanjenju rodni nejednakosti. Naprotiv, one su postale istaknutije u specifičnom kontekstu koga su odlikovali visoki rizici od zaraze, posebno među onima koji su brinuli o zaraženima ili morali da obavljaju druge poslove koji nose visoke rizike od zaraze. Takođe, postale su istaknutije i u situaciji u kojoj su brojne socijalne usluge poput obrazovanja, brige o deci, starijima, osobama sa invaliditetom, bolesnima, prenete na porodicu u kojoj se ove dužnosti izrazito nejednako raspoređuju između žena i muškaraca.

Kratka istorija pandemije i odgovora na nju

Prvi registrovani slučaj u svetu: Kina, 07.01.2020.¹³

Prvi registrovani slučaj u Evropi: Francuska, 24.01.2020.¹⁴

SZO proglašava pandemiju: 11.03.2020.¹⁵

Prvi registrovani slučaj u Srbiji: Subotica, 06.03.2020.¹⁶

Proglašenje vanrednog stanja: 15.03.2020.¹⁷

Broj obolelih i umrlih 01.06.2020. (datum početka istraživanja): ukupan broj obolelih je 11.430, a ukupan broj preminulih je 244.¹⁸

¹² Republički zavod za statistiku, 2016.

¹³ World Health Organization (WHO), Coronavirus disease (COVID-19) outbreak, dostupno na:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>

¹⁴ World Health Organization (WHO), 2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe, dostupno na:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe>

¹⁵ World Health Organization (WHO), Health emergencies, dostupno na: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies>

¹⁶ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje, dostupno na:

<https://covid19.rs/%d0%bf%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%80%d1%92%d0%b5%d0%bd-%d0%bf%d1%80%d0%b2%d0%b8-%d1%81%d0%bb%d1%83%d1%87%d0%b0%d1%98-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d0%b0-%d1%83-%d1%81/>

¹⁷ ING- PRO, Odluka o proglašenju vanrednog stanja, dostupno na: <https://www.propisi.net/odluka-o-proglasenju-vanrednog-stanja/>

¹⁸ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje, dostupno na:

<https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-11-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

Broj obolelih i umrlih 24.06.2020. (datum završetka istraživanja): ukupan broj obolelih je 13.092, a ukupan broj preminulih je 263.¹⁹

Odgovor na pandemiju u Srbiji sledio je „restriktivni model“, koji je podrazumevao paket mera poput zatvaranja granica, ukidanja javnog prevoza radi smanjenja mobilnosti ljudi, relativno visoka ograničenja u kretanju uz periode policijskog časa i višednevnih zatvaranja. U ovakvim uslovima, strukturne nejednakosti, uključujući i rodne nejednakosti, postaju vidljivije. One dovode do toga da se teret pandemije različito distribuira na žene i muškarce. Kao što je pokazao izveštaj o efektima pandemije na rodne aspekte zaposlenosti žena i muškaraca, i podelu odgovornosti za porodicu, žene su podnele nesrazmerno veći teret. One su činile većinu zaposlenih koji su bili na prvim linijama zdravstvenih rizika zbog prirode posla, poput zdravstvenih radnika/ca, prodavaca/čica u supermarketima, zaposlenih u apotekama, higijeničarima/kama i sl. Istovremeno, veliki broj zaposlenih prešao je na rad od kuće, koji je za žene nametnuo nova opterećenja jer su morale da obavljaju svoje radne obaveze u uslovima kada su morale istovremeno da brinu o maloj deci ili školskim obavezama dece kada su obdaništa i škole bili zatvoreni.

¹⁹ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje, dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-23-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

3. KO SU PREDUZETNICE?

U ovom poglavlju predstavimo osnovne socio-demografske i poslovne karakteristike preduzetnica iz uzorka. Prosečna starost žena koje su učestvovala u istraživanju iznosi 49 godina, odnosno **preduzetnice najčešće pripadaju srednjoj starosnoj dobi**, što je u skladu sa nalazima polaznog istraživanja o **preduzetništvu žena u Srbiji**.²⁰ Najmlađa ispitanica ima 25 godina, dok najstarija ima 72 godine. Učesnice istraživanja su pretežno visoko obrazovane, oko 60% ispitanica ima fakultetsko obrazovanje.

Ispitanice najčešće žive u domaćinstvima koja broje od dva do četiri člana (njih 86%) i vrlo retko žive u proširenim porodicama. U proseku domaćinstva u kojima žive imaju tri člana. Najveći broj preduzetnica iz uzorka istraživanja je u formalnom ili neformalnom braku (80%). Kada je reč o regionalnoj rasprostranjenosti, u Beogradu živi 26% ispitanica iz uzorka, u Vojvodini 28%, Šumadiji i Zapadnoj Srbiji 30% i u Južnoj i Istočnoj Srbiji 16%.

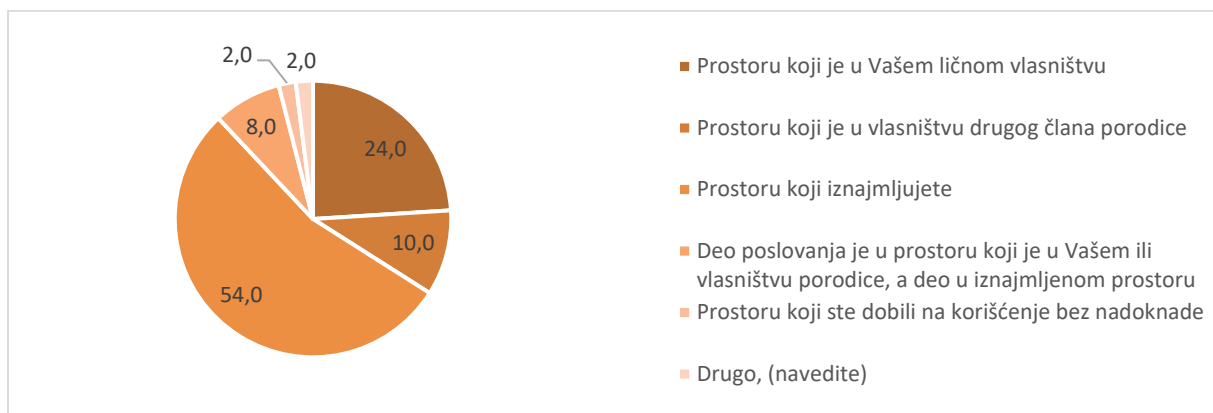
Kada je reč o pravnom obliku biznisa, **većina ispitanica su registrovane kao preduzetnice** (52%), dok su ostale ispitanice navele da su im preduzeća registrovana kao društva ograničene odgovornosti (d.o.o.) (46%) i 2% su suvlasnice ortačkog/komanditnog društva. Žene iz uzorka koje imaju registrovane firme kao društva ograničene odgovornosti u najvećoj meri su isključive vlasnice registrovanih preduzeća (70%), a one koje su suvlasnice gotovo sve imaju 50% udela u preduzeću.

Svoju poslovnu aktivnost preduzetnice iz uzorka u najvećoj meri obavljaju u iznajmljenom prostoru, a samo 1/4 njih je vlasnica prostora u kome obavlja svoju poslovnu aktivnost (Grafikon 2). Nisu nam raspoloživi podaci o udelu muškaraca koji se bave preduzetničkom delatnošću, a koji raspolažu nepokretnom imovinom u kojoj obavljaju svoju ekonomsku delatnost, ali pretpostavljamo da je broj značajno viši, kada imamo u vidu da u Srbiji samo 25% žena ima isključivo vlasništvo nad nepokretnom imovinom, a 11% je suvlasnica nad nepokretnostima.²¹

²⁰ Babović, M., 2012.

²¹ Republički geodetski zavod, podaci su dostupni na: <https://a3.geosrbija.rs/>

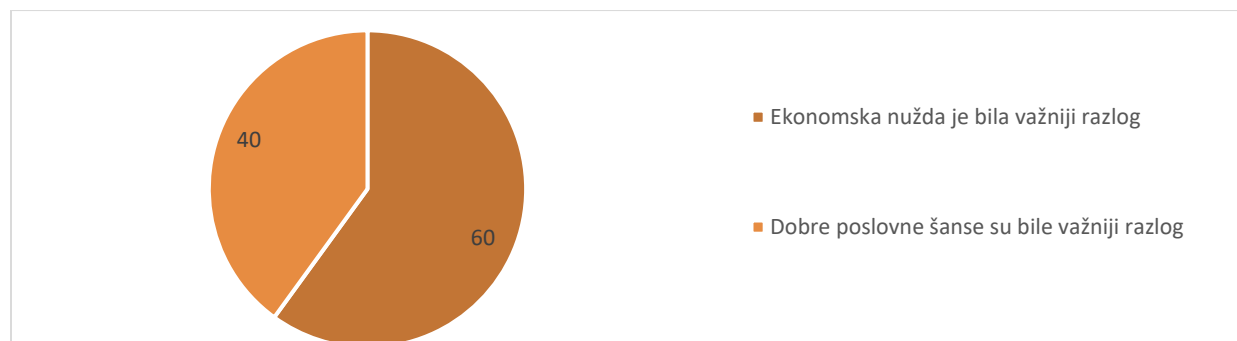
Grafikon 2: U kom prostoru preduzetnice obavljaju svoju poslovnu aktivnost? (u %)

Izvor: SeConS, Uticao COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Pored socio-demografskih karakteristika žena, na ovom mestu važno je istaći i koji su njihovi motivi da uđu u preduzetništvo. Naime, **većina ispitanica naznačila je da ih je ekonomska nužda navela da pokrenu sopstveni biznis**, odnosno većina preduzetnica započela je sopstveni biznis zato što nije mogla da reši problem nezaposlenosti ili nije bila zadovoljna uslovima rada kod poslodavaca, dok se manjina opredelila za preduzetništvo jer je prepoznala dobre poslovne šanse (Grafikon 3). Ovi podaci su istovetni podacima istraživanja iz 2014. godine koje je sprovedeno na većem uzorku preduzetnica i koji sugerišu da u periodu od 6 godina nije došlo do promena u pogledu poboljšanja poslovnih šansi za žene u oblasti preduzetništva.

Grafikon 3: Motivacija za započinjanje sopstvenog biznisa

Izvor: SeConS, Uticao COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Da je ekonomska nužda važniji razlog za osnivanje biznisa pokazuju i podaci kvalitativnog istraživanja. Većina preduzetnica koje su učestvovala u kvalitativnom istraživanju kao glavni razlog za osnivanje biznisa navode egzistencijalne poteškoće koje su imale dok su bile zaposlene. Sa druge strane, u kvalitativnom istraživanju su učestvovala i preduzetnice koje su nasledile porodični biznis, te se kod tih ispitanica ne navode posebni motivi za osnivanje, već nastavak porodičnog biznisa percipira kao logičan sled događaja.

„Smatrala sam da ja sa svojim znanjem i iskustvom mogu više, samo je bilo pitanje vremena kada ću pokrenuti sopstvenu agenciju.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru turizma, iz Kragujevca, 33 godine)

„Pošto su me preduzetnici odgajali, nikad nisam mislila da ću raditi od 9 do 17h.“

(Preduzetnica koja se bavi proizvodnjom alkoholnih pića, iz Pančeva, 34 godine)

Preduzetnice su u kvalitativnom istraživanju imale priliku i da istaknu glavne prepreke sa kojima su se suočavale prilikom pokretanja biznisa. Kao jedan od bitnijih se ističe neiskustvo u oblasti u kojoj posluju, te je sticanje iskustva i upoznavanje sa poslom dodatno usporilo razvitak biznisa. Pored toga, ispitanice kao prepreke navode i nalaženje pogodnog poslovnog prostora, nedostatak finansija za pokretanje biznisa, kao i usporenu državnu birokratiju.

„Bilo je teško, morala sam da naučim i da se upoznam sa mnogo stvari, kako privući klijente, kako napraviti bazu podataka sa klijentima, da se povežem sa agencijama koje dovode turiste ili organizuju ekskurzije, i slično.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

“Najveće prepreke za pokretanje posla bile su mi državna administracija, neefikasna birokratija, nedostatak kreditne podrške, država u tom smislu nije dovoljno podsticajna za preduzetnike.”

(Preduzetnica koja se bavi proizvodnjom alkoholnih pića, iz Pančeva, 34 godine)

4. KAKO POSLUJU PREDUZETNICE U SRBIJI?

Osnovne karakteristike ženskog preduzetništva mogu se sagledati na osnovu podataka iz Ankete o radnoj snazi (ARS) Republičkog zavoda za statistiku, koja predstavlja osnovni izvor podataka za praćenje stanja na tržištu rada. U 2018. godini bilo je zaposleno 40,3% žena koje imaju 15 ili više godina, u odnosu na 55,4% muškaraca.²² Među zaposlenim ženama 5% je pripadalo kategoriji preduzetnica, dok je među zaposlenim muškarcima taj procenat nešto viši (8,7%).²³

Prisutne su značajne rodne razlike u pogledu specifičnih karakteristika preduzetništva. Preduzetništvo žena je više skoncentrisano u sektoru usluga, trgovine i stručnim, naučnim i tehničkim delatnostima, za razliku od muškarca preduzetnika koji pored trgovine posluju u prerađivačkoj industriji i sektoru saobraćaja i skladištenja. Prema podacima ARS-a, u 2018. godini preduzetnice su najviše poslovale u sektoru trgovine na veliko i malo (31,2%), stručnim, naučnim i tehničkim delatnostima (16,8%) i ostalim uslužnim delatnostima (13,9%), dok su muškarci koji pripadaju kategoriji preduzetnika, pored trgovine, najviše poslovali u prerađivačkoj industriji (16,8%) i saobraćaju i skladištenju (13,4%) (Tabela 1). Na sektorske rodne razlike u preduzetništvu upućuje je i *Polazna studija o preduzetništvu u Srbiji*, prema kojoj je u 2011. godini znatno više preduzetnica koncentrisano u sektoru usluga (80,4%), nego što je to slučaj sa muškarcima preduzetnicima (70%)²⁴, što ukazuje na prisutan dugoročni trend ispoljenih rodni razlika u pogledu karakteristika preduzetništva.

Tabela 1: Razlike u preduzetništvu žena i muškaraca u 2018, prema sektorima, u %

Sektor	Žene	Muškarci
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila	31,2%	24,4%
Stručne, naučne i tehničke delatnosti	16,8%	12,8%
Ostale uslužne delatnosti	13,9%	4,5%
Prerajivačka industrija	10,2%	16,8%
Usluge smeštaja i ishrane	9,2%	6,1%
Zdravstvena i socijalna zaštita	4,2%	1,5%
Informisanje i komunikacije	2,6%	4,4%
Saobraćaj i skladištenje	1,7%	13,4%
Gradjevinarstvo	1,3%	8,5%

Izvor: RZS, ARS 2018. (samostalna izračunavanja)²⁵

²² RZS, 2019.

²³ ARS 2018 (samostalna izračunavanja).

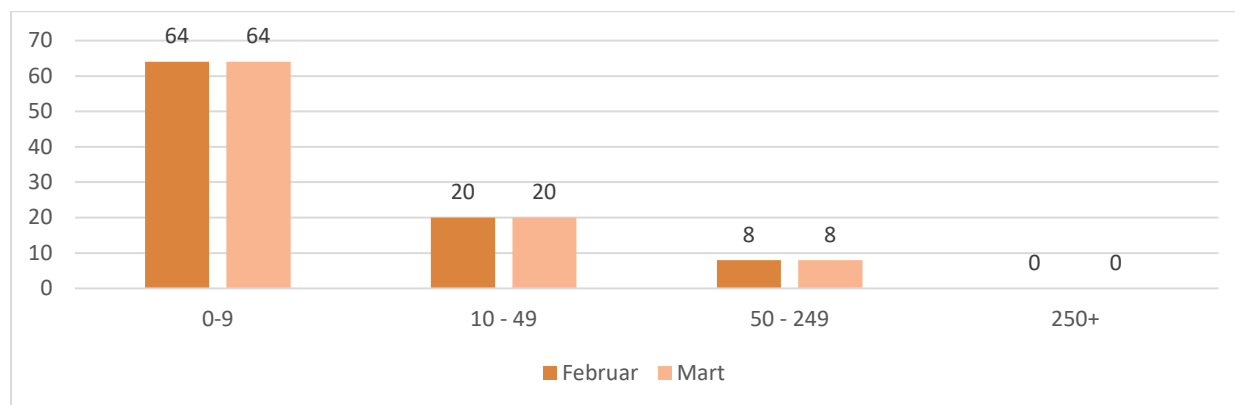
²⁴ *Ibid.*

²⁵ U tabeli su prikazani sektori sa najvećim rodni razlikama.

Podaci anketnog istraživanja o uticaju COVID-19 pandemije pokazuju da i u 2020. godini žene više posluju u sektoru usluga. Oko četvrtine ispitanica (24%) navelo je da glavna delatnost njihovog preduzeća pripada sektoru usluga²⁶, dok je petina navela da se bave trgovinom na veliko i malo.

Žene su uglavnom vlasnice mikropreduzeća²⁷. Prema podacima anketnog istraživanja o uticaju COVID-19 pandemije na žensko preduzetništvo, 64% žena iz uzorka su vlasnice mikropreduzeća (do 9 zaposlenih), petina su vlasnice malog preduzeća, i svega 8% žena su vlasnice srednjeg preduzeća. Važno je istaći da u uzorku nije postojala ni jedna žena koja je vlasnica velikog preduzeća koje zapošljava 250 i više lica. I prema podacima Polazne studije o preduzetništvu, žene su u većini slučajeva mikropreduzetnice (99%), dok preostalih 1% preduzeća spada u mala preduzeća.²⁸ Kada je struktura zaposlenih u pitanju, istraživanje je pokazalo da preduzetnice u većoj meri zapošljavaju žene. Pored toga, važno je navesti da je istraživanje pokazalo da nije bilo promena u strukturi i broju zaposlenih, nakon proglašenja vanrednog stanja (Grafikon 4).

Grafikon 4: Ukupan broj zaposlenih u februaru i martu 2020. (u %)

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Preduzetnice pretežno posluju na lokalnom tržištu. Pored toga što su žene uglavnom vlasnice mikropreduzeća i najviše posluju u sektoru trgovine i usluga, bitna karakteristika preduzetništva žena je da su uglavnom usmerene na lokalno tržište. Istraživanje je pokazalo da 78% preduzetnica iz uzorka svoje proizvode/usluge prodaje na lokalnom tržištu, na nacionalnom tržištu 28%, dok na tržištima u okviru EU svega 10% preduzetnica (Grafikon 5). Da je ovo dugotrajna karakteristika ženskog preduzetništva može se uvideti i poređenjem sa podacima iz studije iz 2012. godine. Prema tim podacima 84,7% žena je bilo lokalno tržišno orijentisano, 9,6% nacionalno, dok je svega 3,2% bilo orijentisano ka tržištima u okviru EU.²⁹

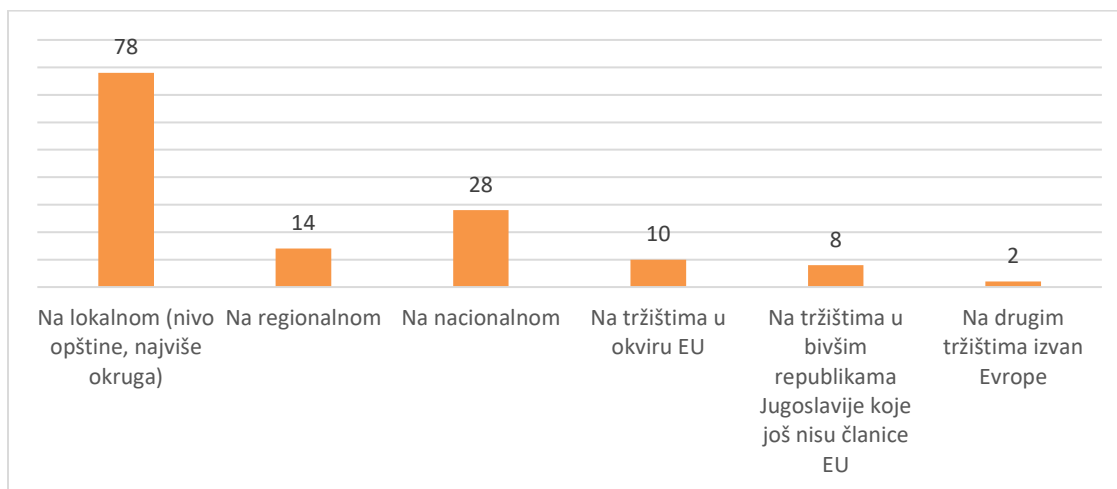
²⁶ Usluge smeštaja i ishrane i ostale uslužne delatnosti

²⁷ Privredni subjekti klasifikovani su u skladu sa Zakonom o računovodstvu, pravila prema kome se pravna lica u zavisnosti od broja zaposlenih razvrstavaju na: Mikropreduzeća – do 9 zaposlenih; Mala – 10-49 zaposlenih; Srednja – 50 – 249; Velika – 250+.

²⁸ Babović, M., 2012.

²⁹ Babović, M., 2012.

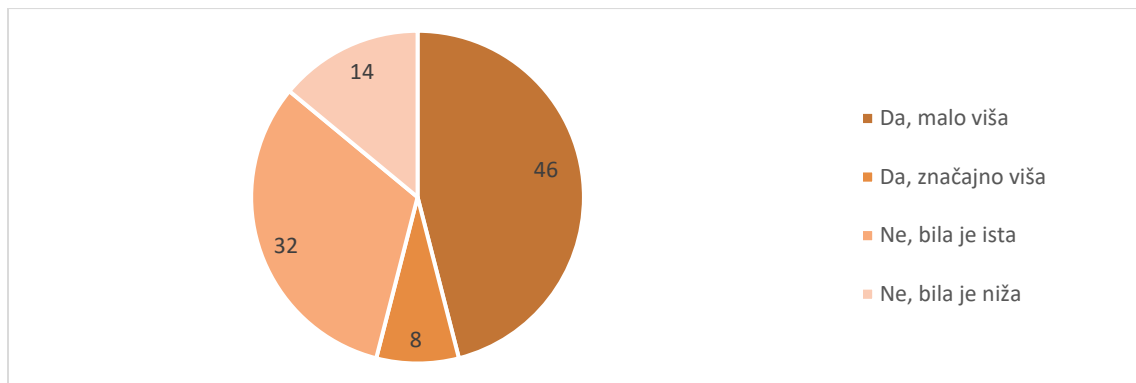
Grafikon 5: Na kojim tržištima nastupa preduzeće? (u %)

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Većina preduzetnica iz uzorka je u 2020. godinu ušla sa stabilnom poslovnom dobiti. Istraživanje se osvrnulo i na subjektivnu procenu uspešnosti poslovanja preduzetnica u 2019. godini. Većina preduzetnica je navela da je prihod od poslovanja u 2019. godinu u odnosu na 2018. godinu povećan (44%) ili ostao isti (42%), dok je 14% navelo da je prihod od poslovanja smanjen. U skladu sa tim, većina preduzetnica ističe da je dobit ostvarena u 2019. godini viša u odnosu na 2018. godinu (54%), ili ostala ista (32%), dok je 14% istaklo da je dobit smanjena u odnosu na 2018. godinu (Grafikon 6).

Grafikon 6: Da li je u 2019. godini ostvarena dobit od poslovanja bila viša nego u 2018. godini? (u %)

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Ključni problem sa kojim su se susretale ispitanice u februaru 2020. godine, bila je nedovoljna tražnja za proizvodima/uslugama. Više od polovine ispitanica (56%), navelo je da nedovoljna tražnja za proizvodima/uslugama bila jedan od problema sa kojim su se suočavale tokom februara 2020. godine. Pored toga, kao poteškoće izdvojile su i preostru konkurenciju (44%), nepovoljan položaj malih kompanija

na tržištu (33%), teškoće u naplati potraživanja (28%), kao i cene poslovnog prostora materijala i slično (24%) (Tabela 2).

Tabela 2: Ključni problemi sa kojima su se suočavale ispitanice u februaru 2020. godine, u pokušajima da vode ili razvijaju posao? (u %)³⁰

Problem	%
Nedovoljna tražnja za proizvodima/uslugama	56 %
Konkurencija je preoštra, previše je slične ponude	44%
Nepovoljan položaj malih kompanija na tržištu	34%
Teškoće u naplati potraživanja	28%
Cena poslovnog prostora, opreme, materijala	24%
Dostupnost državnih programa za pomoć u razvoju	20%
Pronalaženje poslovnih partnera	18%
Dostupnost radne snage odgovarajućih kvalifikacija	16%

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Kvalitativno istraživanje je pokazalo da se sa navedenim preprekama, preduzetnice susreću i redovnim okolnostima. Učesnice u kvalitativnom istraživanju kao glavne negativne strane preduzetništva navode veliku konkurenciju i teškoće u naplati potraživanja. Kao važna prepreka se ističe česta promenljivost državnih propisa (promena poreza, povećanje standarda za prostor u kom se obavlja delatnost) kojima one kao preduzetnice moraju da se prilagode, što u većini slučajeva zahteva i dodatne finansijske izdatke. Takođe, kao specifičan problem, vezan za sektor ugostiteljstva navodi se i velika fluktuacija radne snage.

„Moraš da budeš u određenim vodama, tokovima u današnje vreme da bi se uzdigao... konkurencija je jeziva, sve je lakše uvesti iz Kine.“

(Preduzetnica koja se bavi proizvodnjom lusterata, iz Beograda, 48 godina)

„Svi hoće plaćanje na odloženo, a niko nema čekove, tako da moramo da finansiramo iz ruke.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru turizma, iz Kragujevca, 33 godine)

„Fluktuacija zaposlenih je generalno sektorski problem. Hoće da rade par meseci, pa da odu, ali kad se vrate da ih čeka posao.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

Pored toga učesnice kvalitativnog istraživanja navode i dobre strane preduzetništva i poslovanja, te se kao dobre strane uglavnom ističu fleksibilno radno vreme, što je posebno značajno za ispitanice sa malom decom, kao i rad sa ljudima i moć samostalnog odlučivanja. Zanimljivo je i to da ispitanice moć odlučivanja neretko svrstavaju i u negativnu stranu preduzetništva utoliko što celokupan posao zavisi od njih.

³⁰ Ispitanice su mogle da navedu više od jedne promene koju su u poslovanje uvele tokom pandemije, zbog čega je zbir u tabeli veći od 100%.

„Kada se bavite nekim drugim delatnostima, često izostaje povratna informacija i onda možda i nešto što biste mogli da ispravite vi ne uradite, jer nemate povratnu informaciju. “

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

„Samostalnost u odlukama, nema nadređenih, mogućnost kreativnog odlučivanja. “

(Preduzetnica koja posluje u farmaceutske industriji iz Beograda, 44 godine)

5. UTICAJ PANDEMIJE NA ŽENSKO PREDUZETNIŠTVO

Podaci istraživanja pokazuju da je pandemija COVID-19 imala je velikog uticaja na poslovne aktivnosti preduzetnica. Izloženost zdravstvenim rizicima i stupanje na snagu restriktivnih mera koje su za cilj imale da širenje virusa preveniraju i zaustave, uslovile su promenu u pogledu obima i načina poslovanja, kao i načina organizacije rada za gotovo sve preduzetnice obuhvaćene istraživanjem. Čak 94% ispitanica navelo je da su morale da uvedu najmanje jednu promenu u svoje poslovanje kako bi uspele da opstanu na tržištu, dok je svega 6% navelo da ništa nije moralo da menja i da je nastavilo da posluje na identičan način kao i pre pandemije.

Najčešća promena odigrala se u domenu obima poslovanja, jer je čak dve petine preduzetnica iz uzorka koje su uvele neku promenu moralo da smanji obim aktivnosti preduzeća. Mnoge preduzetnice imale su teškoća da u uslovima pandemije dođu do klijenata, iako nisu obustavile poslovanje (31,9%) – prvenstveno one koje posluju u sektoru prerađivačke industrije, informisanja i komunikacije, ali i pojedine preduzetnice koje pružaju usluge smeštaja i ishrane ili se bave trgovinom na veliko i malo. Preduzetnice **obuhvaćene istraživanjem** koje se bave ugostiteljstvom, pružanjem ličnih usluga i sličnim aktivnostima morale su da privremeno obustave poslovanje jer je to bilo propisano uredbom Vlade (njih 27,7%), a jednako visok je i udeo onih koje su privremeno morale da prekinu ili smanje obim poslovanja jer nisu bile u mogućnosti da rad organizuju tako da se poštuje predviđena fizička distanca i preduzimaju dodatne mere zaštite (to je najčešće bio slučaj sa preduzetnicama koje se bave trgovinom na malo i veliko). Oko četvrtine preduzetnica obuhvaćenih istraživanjem je tokom pandemije teško dolazilo do sirovina ili repromaterijala potrebnih za poslovanje (pretežno one koje posluju u sektoru prerađivačke industrije, kao i trgovine na veliko i malo), a za više od petine njih (21,3%) je veliki izazov bilo organizovanje prevoza zaposlenih do posla, zbog čega su morale da obustave ili smanje obim aktivnosti (Tabela 3).

Tabela 3: Načini na koje je pandemija uticala na žene preduzetnice (u %) ³¹

Načini	%
Morale su da obustave poslovanje, da prekinu svaku aktivnost jer je njihova delatnost privremeno obustavljena uredbom Vlade (restorani, kafići, lične usluge i sl.)	27,7
Odlučile su da privremeno zatvore firmu iako delatnost nije obustavljena merama Vlade, kako bi ostvarile pravo na olakšice u plaćanju poreza i doprinosa	8,5
Morale su da smanje obim aktivnosti, ali još uvek su uspevale da posluju	40,4
Imale su teškoća da dođu do sirovina, repromaterijala	25,5
Imale su teškoća da održavaju opremu, tehniku, tehnologiju	10,6
Imale su teškoća da isporuče robu na tržište	12,8
Imale su teškoća da dođu do klijenata iako delatnost firme nije bila obustavljena	31,9
Imale su teškoća da izađu na kraj sa konkurencijom	2,1

³¹ Ispitanice su mogle da navedu više od jedne promene koju su u poslovanje uvele tokom pandemije, zbog čega je zbir u tabeli veći od 100%.

Morale su da obustave ili smanje obim poslovanja zbog toga što zaposleni nisu mogli da dolaze na posao (na primer usled prekida javnog prevoza, nemogućnosti da organizuju brigu o deci, starijima, bolesnima i sl.)	21,3
Morale su da prekinu ili smanje obim poslovanja, jer nisu mogle da ispune uslove fizičkog distanciranja ili drugih oblika zaštite	27,7
Morale su da promene mesto na kome rade (objekat u kome se izvodi radna aktivnost, pruža usluga)	6,4
Morale su da prestanu da izvoze proizvode	4,3
Nešto drugo	2,0

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Kada se posmatraju pojedini finansijski aspekti poslovanja, podaci pokazuju da je 10% preduzetnica koje su učestvovala u istraživanju zbog pandemije moralo delu zaposlenih ili svim zaposlenima da smanji platu, a njih 16% nije bilo u mogućnosti da plaća poreze i doprinose za zaposlene. Pored toga, 6% ispitanih preduzetnica je moralo da deo zaposlenih pošalje na prinudni odmor, kako bi u uslovima recesije moglo da opstane.

Nalazi kvalitativne komponente istraživanja potvrđuju da je za mnoge preduzetnice organizovanje rada tokom pandemije bilo veoma teško i da je u velikoj meri zavisilo od sektora kome pripadaju, odnosno vrste aktivnosti kojima se bave. Na primer, za preduzetnice čiji je rad direktno ili indirektno povezan sa radom ugostiteljskih objekata, održanje poslovne aktivnosti je bilo gotovo neizvodljivo, te su morale da privremeno prekinu sa radom. Sa druge strane, u pojedinim sektorima ne da nije došlo do opadanja, već je došlo do ekspanzije poslovnih aktivnosti, kao što je to bio slučaj sa farmaceutskom industrijom, te je bilo i onih preduzetnica koje su tokom pandemije ostvarile značajnu poslovnu dobit.

„Moja struka je dosta radila i mi smo dosta profitirali. Ko vam kaže drugačije, laže. Ja sam 10 godina u ovom poslu i kažem vam, radili smo kao nikada.“

(Preduzetnica koja posluje u farmaceutskoj industriji iz Beograda, 44 godine)

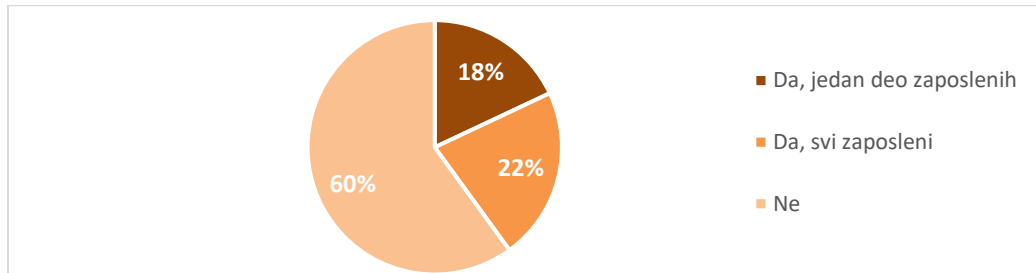
„Došlo je do ogromnih promena, s obzirom da nisam mogla da prodajem svoj proizvod. Restorani, sa kojima najviše radim i neke druge firme koje kupuju su bili zatvoreni, a obični potrošači nisu kupovali od straha izazvanog situacijom. Otežavajuća okolnost je bila i to što živim u Pančevu, a posao je fokusiran na Beograd, pa su zabrane kretanja i policijski čas dodatno pogoršali situaciju. Prodaja je potpuno stala na nekih mesec i po dana.“

(Preduzetnica koje se bavi proizvodnjom alkoholnih pića iz Pančeva, 34 godine)

Kako bi se prilagodili uslovima rada u znatno izmenjenim okolnostima, za mnoge poslodavce prelazak zaposlenih na rad od kuće predstavljao je jedno od čestih rešenja, kada god je to dozvoljavala vrsta posla koji je potrebno obaviti. Preduzetnice ne predstavljaju izuzetak u ovom aspektu. **Njih dve petine navelo je da su tokom vanrednog stanja zaposleni prešli na rad od kuće, pri čemu je 22% reklo da su svi**

zaposleni prešli na ovaj modalitet rada, dok se 18% preduzetnica opredelilo da od kuće radi deo zaposlenih (Grafikon 7).

Grafikon 7: Da li su zaposleni u Vašem preduzeću tokom pandemije COVID-19 radili od kuće? (u %)

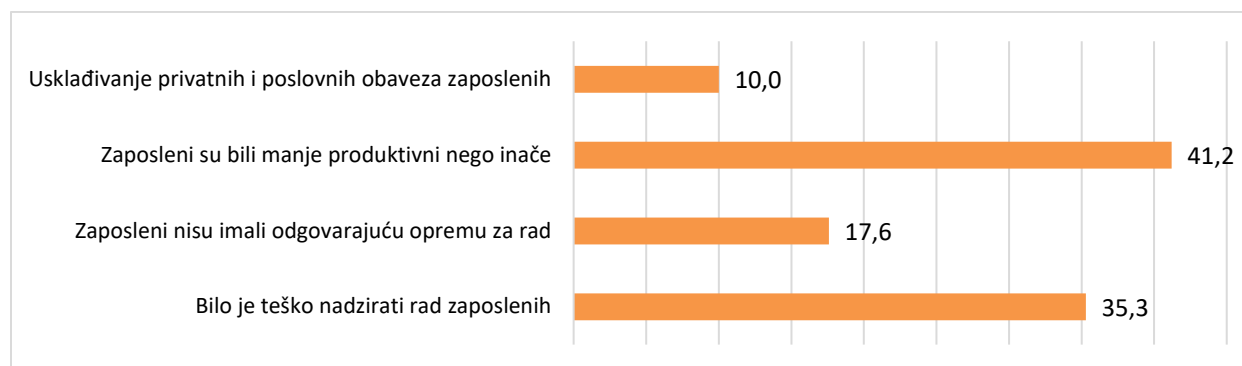

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Rad od kuće sobom nosi kako određene prednosti, tako i nedostatke. Preduzetnice koje su se opredelile za ovaj modalitet rada su kao **ključnu prednost rada od kuće u uslovima pandemije navele da su zaposleni bili zaštićeni ili pod manjim rizikom da se zaraze – njih čak 80%**. Pored toga, ispitanice su navele da smatraju da su zaposleni bili pod manjim stresom uzrokovanim teškoćama u organizovanju prevoza, brigom o deci i slično (njih 55%). Pojedine ispitanice takođe smatraju da su zaposleni bili posvećeniji poslu ili češće preuzimali inicijativu, ali nijedna ne smatra da su zaposleni bili produktivniji prilikom rada od kuće.

Kada su u pitanju poteškoće sa kojima su se preduzetnice suočavale opredeljujući se za ovaj modalitet rada, one su se ispoljile kao **niža produktivnost zaposlenih koja je najčešće navedena kao nedostatak rada od kuće – više od dve petine ispitanica koje su navele da su se suočile sa nekom poteškoćom smatra da su zaposleni bili manje produktivni**. Pored toga, njih 35,3% kao nedostatak rada od kuće navodi to da je prilikom takve organizacije rada znatno teže kontrolisati rad zaposlenih nego u redovnim okolnostima. U 17,6% slučajeva zaposleni nisu imali odgovarajuću opremu za rad, što je predstavljalo prepreku da se aktivnosti nesmetano odvijaju, a desetina preduzetnica koje su navele da su se tokom vanrednog stanja suočavale sa poteškoćama su kao nedostatak rada od kuće navele teškoće u usklađivanju privatnih i poslovnih obaveza zaposlenih (Grafikon 8).

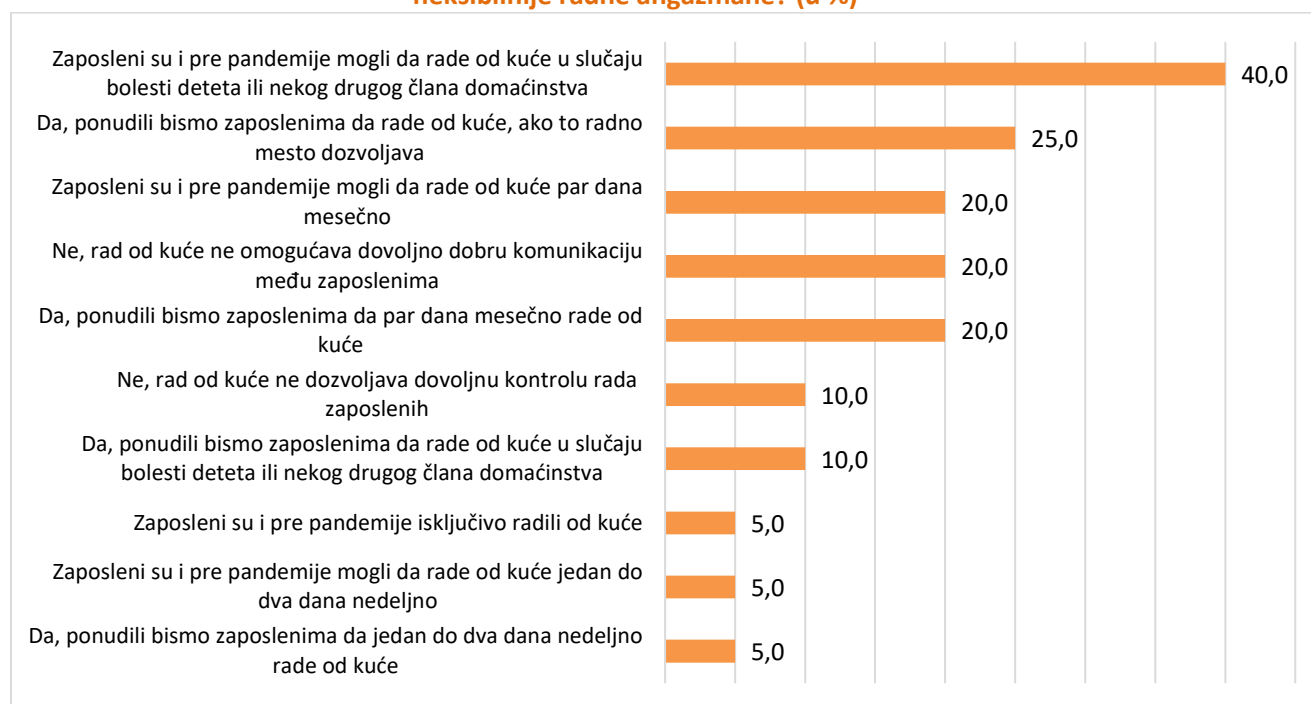
Grafikon 8: Poteškoće koje se odnose na rad od kuće (u %)

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Ipak, čini se da je iskustvo rada od kuće kao jednog od modaliteta rada, ispitane preduzetnice podstakao na razmišljanje o trajnijem ili povremenom opredeljivanju za ovaj vid organizacije radnih aktivnosti. Tako bi četvrtina preduzetnica sa iskustvom rada od kuće tokom pandemije, bila spremna da ubuduće ponudi zaposlenima da u potpunosti pređu na ovaj modalitet rada, ukoliko to specifično radno mesto dozvoljava. To nije bio slučaj pre pandemije, jer je samo jedna preduzetnica navela da su zaposleni i ranije isključivo radili od kuće. Sa druge strane, petina preduzetnica čiji su zaposleni radili od kuće ne bi zadržala ovaj način organizacije rada jer smatraju da je prilikom rada od kuće teško održati dobru komunikaciju među zaposlenima, a jedna desetina misli da bi bilo teško kontrolisati rad zaposlenih, te zato ne bi i nakon pandemije zaposlenima pružila mogućnost da rade od kuće (Grafikon 9).

Grafikon 9: Da li sada razmišljate da biste u budućnosti svojim zaposlenima mogle da ponudite fleksibilnije radne angažmane? (u %)

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

6. UPOZNATOST SA MERAMA VLADE ZA PODRŠKU PREDUZETNIŠTVU I OCENE NJIHOVIH EFEKATA NA PREDUZETNIŠTVO ŽENA

Pravni položaj privrednih društava, njihovo osnivanje, upravljanje, statusne promene, promene pravne forme, prestanak rada, kao i druge stavke značajne za njihov položaj i položaj samog preduzetnika određeni su Zakonom o privrednim društvima³². Odredbe ovog zakona primenjuju se i na oblike obavljanja privredne delatnosti koji su osnovani i posluju u skladu sa posebnim zakonom, osim ako je tim zakonom drugačije propisano. Prema Članu 8 ovog zakona, postoje četiri pravne forme privrednih društava, odnosno, ortačko društvo, komanditno društvo, društvo sa ograničenom odgovornošću i akcionarsko društvo, na osnovu kojih se pravi razlika i između lica koja osnivaju društvo i lica koja mu naknadno pristupe³³. Za postupak registracije, evidentiranja i objavljivanja podataka i dokumenata zadužena je Agencija za privredne registre (APR), čije je osnivanje i delovanje pravno regulisano odredbama Zakona o postupku registracije u Agenciji za privredne registre.³⁴

Pored toga, poslovanje preduzetnika uređeno je i odredbama Zakona o privatnim preduzetnicima³⁵. Ovaj zakon kao preduzetnika definiše fizičko lice koje, radi sticanja dobiti, osniva radnju i samostalno obavlja delatnost utvrđenu saveznim propisom o klasifikaciji delatnosti. Važno je istaći da se pod „radnjom“ u Članu 3 ovog zakona podrazumevaju različite forme poslovanja (radionica, kancelarija, biro, servis, agencija, studio, pansion, apoteka, ordinacija i sl.), ali osnivač može imati samo jednu radnju, sa tim da delatnost može obavljati u više posebnih prostora na teritoriji iste ili više opština. Takođe, Članom 8 Zakona o privatnim preduzećima propisani su i uslovi koje je potrebno da fizičko lice ispuni, kako bi steklo mogućnost otvaranja radnje.³⁶

Sa izbijanjem pandemije virusa COVID-19, Vlada Republike Srbije usvojila je i niz mera namenjenih podršci preduzetnicima, kroz Uredbu o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled

³² Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019)

³³ Lica koja osnivaju društvo i lica koja mu naknadno pristupe su: u ortačkom društvu - ortaci; u komanditnom društvu - komplementari i komanditori; u društvu s ograničenom odgovornošću - članovi društva s ograničenom odgovornošću; u akcionarskom društvu - akcionari. (Član 9, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019)

³⁴ Zakon o postupku registracije u Agenciji za privredne registre „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 99/2011, 83/2014 i 31/2019

³⁵ Zakon o privatnim preduzetnicima „Službeni glasnik SRS“, br. 54/89 i 9/90 i „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 46/91, 53/95 i 35/2002.

³⁶ Fizičko lice može osnovati radnju ako ispunjava sledeće uslove: 1) da ima opštu zdravstvenu sposobnost, ako ovim zakonom za obavljanje određenih delatnosti nije drukčije određeno; 2) da je poslovno sposoban; 3) da mu pravosnažnom sudskom odlukom nije zabranjeno obavljanje određene delatnosti, odnosno da mu pravosnažnim rešenjem o prekršaju nije izrečena zaštitna mera zabrane obavljanja delatnosti, dok traju pravne posledice osude, odnosno mere. 4) da ima opremu i kadrove koji su propisani za obavljanje delatnosti, kao i odgovarajući prostor, osim ako priroda delatnosti, odnosno poslova to ne zahteva. (Član 8, „Službeni glasnik SRS“, br. 54/89 i 9/90 i „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 46/91, 53/95 i 35/2002.)

bolesti COVID-19.³⁷ Mera od posebnog značaja za preduzetnike odnosila se na uvođenje fiskalnih pogodnosti namenjenih privrednim subjektima. Ovom merom je pravnim licima omogućeno odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada do januara 2021. godine, kao i akontacija poreza na dobit pravnih lica. Pravo na odlaganje poreskih obaveza nije obuhvatilo sva pravna lica, pa tako sledeća lica nisu bila u mogućnosti da se prijave za ovaj vid pomoći države: banke, društva za osiguranje i društva za reosiguranje, društva za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima, davaoci finansijskog lizinga, kao i platne institucije i institucije elektronskog novca.³⁸ Pored toga, Vlada RS obezbedila je podršku preduzetnicima u vidu direktnih finansijskih davanja, odnosno bespovratnih novčanih sredstava, u iznosu minimalne neto zarade za period od maja do juna 2020. godine. Za ovu vrstu pomoći mogli su se prijaviti svi preduzetnici, preduzetnici paušalci i preduzetnici poljoprivrednici, kao i druga pravna lica koja su razvrstana kao mikro, mala i srednja prema zakonu kojim se uređuje računovodstvo.³⁹

Podaci istraživanja ukazuju da je isplata bespovratnih novčanih sredstava mera koja je najbolje ocenjena od strane korisnica (Grafikon 10). Više od petine žena iz uzorka (82,2%) tvrde da im ova mera pomogla da održe svoj biznis tokom pandemije; njih 37,8% ističe da je veoma pomogla i 44,4% da je delimično pomogla. Sledeća mera čiji značaj su preduzetnice obuhvaćene istraživanjem prepoznale je odloženo plaćanje poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada do januara 2021. godine, pa tako njih 70,9% tvrde da je ova mera pomogla pri održavanju biznisa – da je veoma pomogla složilo se 18,8% žena, dok više od polovine ispitanica tvrdi da je delimično pomogla (52,1%). Konačno, 62,8% žena iz uzorka tvrdi da je odlaganje akontacije poreza na dobit pravnih lica do predaje konačne poreske prijave za porez na dobit pravnih lica za 2020. godinu pomoglo tokom pandemije. Veći udeo žena koju su ocenile ovu meru kao pozitivnu ističe da je delimično pomogla, njih 46,5%, dok 16,3% žena smatra da je bila od velike pomoći.

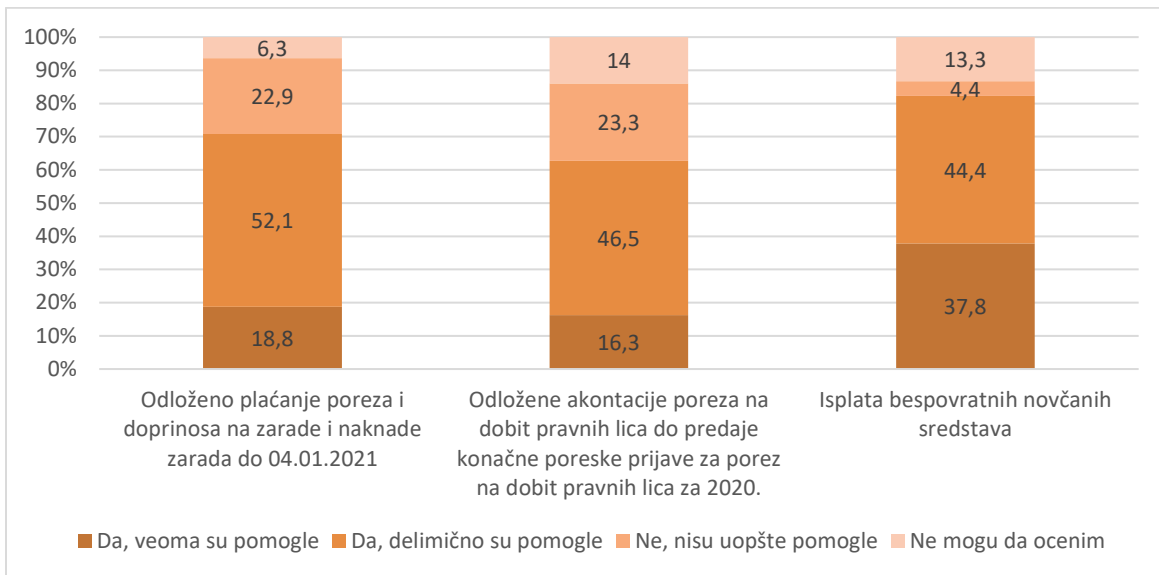
Stav da mere uopšte nisu pomogle, kada je u pitanju isplata bespovratnih novčanih sredstava, deli svega dve ispitanice. Kada je pak, u pitanju mera odloženog plaćanja poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada, kao i odlaganja akontacije poreza na dobit, gotovo podjednako udeo ispitanica smatra da ove mere nisu bile od velike pomoći u održavanju biznisa tokom pandemije (22,9% i 23,3%, respektivno).

³⁷ Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 54, 2020.

³⁸ Član 4, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 54, 2020.

³⁹ Član 9, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 54, 2020.

Grafikon 10: Ocena mera podrške privredi u cilju održavanja biznisa tokom pandemije COVID-19, u %

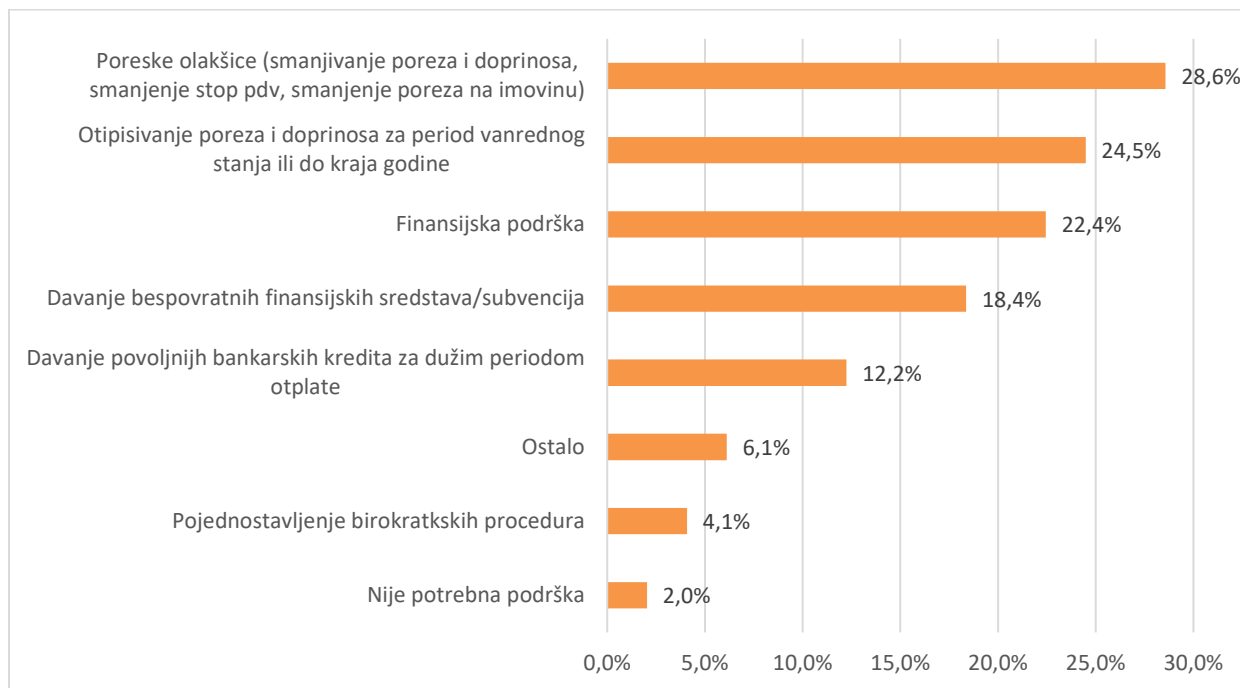

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Anketno istraživanje pokazalo je da je svega 5 žena uvelo neke dodatne mere namenjene zaposlenima, odnosno neki vid podrške koja prevazilazi mere Vlade. Neke od mera koje su ispitanice uvodile su isplate minimalnih ličnih dohodaka zaposlenima, iako je firma privremeno obustavila poslovanje tokom vanrednog stanja, kao i druge vrste stimulacija, pre nego što je Vlada RS počela sa isplatom novčane pomoći preduzetnicima.

Ispitanice su imale priliku i da same navedu koje vrste mera podrške od strane Vlade RS bi im bile značajne, kako bi sanirale posledice pandemije i vanrednog stanja na njihovo poslovanje (Grafikon 11). Među preduzeticama koje su učestvovalе u anketnom istraživanju 28,6% istaklo je da bi to na prvom mestu bile poreske olakšice, odnosno smanjivanje poreza i doprinosa, stope PDV-a, poreza na imovinu i slično. Nakon toga, skoro 1/4 ispitanica smatra i da bi otpisivanje poreza i doprinosa za period trajanja vanrednog stanja ili do kraja tekuće godine, kao i finansijska pomoć, u velikoj meri ublažili posledice pandemije COVID-19 na njihov biznis (24,5% i 22,4%, respektivno). Takođe, 18,4% žena izdvaja i davanje bespovratnih finansijskih sredstava/subvencija, kao jednu od značajnih mera u borbi protiv posledica pandemije.

Grafikon 11: Percepcija mera potrebnih da bi se sanirale negativne posledice pandemije virusa COVID-19 na preduzeće/biznis, u %

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Nalazi kvalitativnog istraživanja ukazuju da mere koje je država sprovela u cilju saniranja posledica pandemije jesu bile od pomoći, ali nisu doprinele održavanju poslovanja na duži rok. Sagovornice su prvenstveno nezadovoljne ograničenim vremenskim periodom koji mere obuhvataju (tri meseca) i smatraju da bi preduzetnike trebalo osloboditi poreza i doprinosa u narednih šest meseci, kao i da je potrebno obezbediti produžetak na lični dohodak u tom periodu. Takođe, ističu i značaj pružanja dodatne podrške, u vidu podsticaja za nabavku opreme za preduzeća koja posluju u svim sektorima, s obzirom na to da je taj vid podrške namenjen samo određenim delatnostima.⁴⁰

⁴⁰ Sredstva se mogu koristiti za nabavku opreme privrednih subjekata koji obavljaju neku od sledećih delatnosti: Sektor C – Prerađivačka industrija: sve osim šifre 1200 – Proizvodnja duvanskih proizvoda, 1820 – Umnožavanje snimljenih zapisa, 19 – Proizvodnja koksa i derivata nafte, 2051 – Proizvodnja eksploziva, 2410 – Proizvodnja sirovog gvožđa, čelika i ferolegura, 2540 – Proizvodnja oružja i municije, 304 – Proizvodnja borbenih vojnih vozila; Sektor E – Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti: dozvoljena samo šifra 3832 Ponovna upotreba razvrstanih materijala; Sektor I – Usluge smeštaja i ishrane: dozvoljena samo šifra 5621 Katering; Sektor M – Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti: dozvoljene šifre 7112 Inženjerske delatnosti i tehničko savetovanje, 7120 Tehničko ispitivanje i analize; Sektor F – Građevinarstvo sve osim: 4110 Razrada građevinskih projekata. “Sl. glasnik RS”, br. 5/2020 i 66/2020, Član 3

„To su pametno odradili jako, to sa isplatom minimalca, kao i čitav projekat oko pandemije ... izbegli smo scenario Italije i Španije, jer se na vreme reagovalo.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru termotehnike, iz Aranđelovca, 48 godina)

„Mere su dobrodošle, taman da pokrpe rupe.“

(Preduzetnica koja se bavi proizvodnjom alkoholnih pica, iz Pančeva, 34 godine)

Prema oceni učesnica u kvalitativnom istraživanju, mere koje je Vlada RS sproveda nisu jednako efektivne za biznise u različitim privrednim sektorima, kao i da su neprilagođene malim preduzećima. Ovakva zapažanja istakle su žene iz ugostiteljstva, turizma, uslužnih delatnosti i žene pružaoci usluga konsaltinga.

„Tokom vanrednog stanja smo bar imali stalne goste, a sada više nemamo, takođe su na nam posete za naredni period otkazane, što predstavlja dodatni problem... Sezona nam je uništena do kraja godine.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

„Da su sad otvorili granice, možda smo i mogli nešto da spasemo od sezone, ali ovako ne.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru turizma, iz Kragujevca, 33 godine)

„Mere Vlade za COVID-19 su krajnje neosetljive za mikro sektor (jer mora da se vraća više nego što je uzeto ukoliko se smanji broj zaposlenih čak i za samo jednu osobu (10% od firme sa 10 zaposlenih, pa čak i da taj zaposleni umre). Niko o tome nije promislio. Odlaganje poreza i doprinosa je takođe rizično jer će doći na naplatu kada i gomila drugih obaveza i u vreme još veće ekonomske krize koja verujem da će nas snaći.“

(Preduzetnica koja pruža usluge konsaltinga, iz Beograda, 45 godina)

7. NEPLAĆENI KUĆNI RAD I BRIGA O PORODICI

Značajan segment rodni nejednakosti odvija se i u sferi privatnog i porodičnog života. Različita istraživanja ukazala su na ove nejednakosti i pokazala da su promene u ovom aspektu rodni uloga izrazito spore, na šta ukazuju i rezultati ovog istraživanja. Istraživanje je, pored ostalog, nastojalo da ispita da li je došlo do promene rodni uloga u sferi podele porodičnih odgovornosti i neplaćenog kućnog rada tokom vanrednog stanja, polazeći od pretpostavke da krizna vremena mogu biti pokretač promena, naročito u situaciji kada je u domaćinstvima formirana jedna sasvim nova svakodnevica – porodice su provodile više vremena zajedno, rad je vrlo često bio prebačen u privatni prostor, briga oko dece i starijih premeštena je sa institucija na porodice. Međutim, nalazi istraživanja govore nam da se promene u rodnoj raspodeli uloga u privatnoj sferi nisu dogodile i da su poslovi održavanja domaćinstva i brige o porodici nesrazmerno prepušteni ženama, kako pre pandemije, tako i tokom vanrednog stanja.

Rezultati istraživanja pokazuju da iako su žene koje se bave preduzetništvom izrazito aktivne u poslovnoj sferi, one nisu oslobođene obaveza u domaćinstvu. **Većina žena koje su učestvovala u istraživanju navele su da su upravo one pretežno zadužene za obavljanje kućnih poslova kao što su kuvanje, pranje sudova, pranje garderobe, peglanje, čišćenje.** Muški članovi domaćinstva gotovo nikada samostalno ne obavljaju nijedan od kućnih poslova, a ukoliko se uključuju u kućne obaveze, onda ih obavljaju zajedno sa ženama, a čak i tada obavljaju samo poslove koji su vezani za kuvanje i pranje sudova, dok ostale kućne poslove uglavnom ne obavljaju (Tabela 4). Ovi podaci nam ukazuju da su preduzetnice dvostruko opterećene i poslovnim obavezama i obavezama u domaćinstvu. Podaci dobijeni istraživanjem u skladu su i sa drugim istraživanjima koja su se bavila usklađivanjem poslovnih obaveza i privatne sfere, poput istraživanja o *Položaju žena u biznis sektoru u Srbiji*.⁴¹ Važno je podvući da se razlike u opterećenosti u privatnoj sferi ne razlikuju između preduzetnica i ostalih zaposlenih žena.⁴²

⁴¹ Babović, M., 2014.

⁴² SeConS, 2020..

Tabela 4: Obaveze u domaćinstvu pre i tokom vanrednog stanja izazvanim COVID pandemije (u%)

Aktivnost	Kuvanje		Pranje sudova		Pranje Garderobe		Peglanje		Čišćenje, spremanje	
	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja
Ja	84,0	80,0	74,0	74,0	90,0	90,0	80,0	82,0	80,0	82,0
Suprug/partner	2,0	2,0	4,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Druga žena u domaćinstvu	2,0	2,0	6,0	2,0	4,0	2,0	10,0	8,0	4,0	8,0
Drugi muškarac u domaćinstvu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ja i partner zajedno	10,0	14,0	14,0	18,0	6,0	8,0	4,0	6,0	8,0	6,0
Druga žena i muškarac zajedno	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Osoba koja nije članica domaćinstva za naknadu u novcu ili naturi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	6,0	0,0
Svi ukućani zajedno	2,0	2,0	2,0	2,0	0,0	0,0	2,0	4,0	2,0	4,0
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Kada je reč o o brizi o maloj deci i starijim osobama, tu je podela odgovornosti između ženskih i muških članova domaćinstava nešto bolje raspoređena, iako i dalje nije ravnopravna. U polovini domaćinstava iz uzorka žene i muškarci brinu podjednako o maloj deci i u nešto manjem broju domaćinstava dele brigu o starima. Tokom vanrednog stanja vidljiva je jedino mala promena u brizi o maloj deci, jer su se muškarci nešto više uključili u ovu aktivnost nego što je to uobičajeno. Ipak, briga o maloj deci se pre zajednički obavljala sa ženama, nego što su je muškarci pretežno obavljali sami.

Tabela 5: Briga o starima i deci pre i tokom vanrednog stanja tokom COVID pandemije, u %

Aktivnost	Briga o maloj deci		Kontrola pred(školskih) obaveza		Briga o starima	
	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja	Pre pandemije	Tokom vanrednog stanja
Ja	40,0	27,8	36,4	28,6	36,8	33,3
Suprug/partner	0,0	0,0	4,5	14,3	5,3	5,6
Druga žena u domaćinstvu	5,0	5,6	4,5	4,8	10,5	5,6
Drugi muškarac u domaćinstvu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,6
Ja i partner zajedno	50,0	61,1	50,0	47,6	42,1	44,4
Drugi žena i muškarac zajedno	5,0	5,6	4,5	4,8	0,0	0,0
Osoba koja nije članica domaćinstva za naknadu u novcu ili naturi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Svi ukućani zajedno	0,0	0,0	0,0	0,0	5,3	5,6
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

Nalazi kvalitativnog istraživanja potvrđuju da žene mahom obavljaju kućne poslove u domaćinstvu i da se muški članovi domaćinstva i deca tek ponekad uključuju u kućne poslove, kao i da tokom vanrednog stanja nije došlo do promene u preraspodelu uloga u kućnim obavezama. Naprotiv, tokom vanrednog stanja članovi domaćinstva su češće bili na okupu i sprovodile su se dodatne higijenske mere što je doprinelo da su žene bile više opterećene kućnim poslovima. Prestanak rada obrazovnih i vaspitnih ustanova predstavljalo je dodatno opterećenje za čitavo domaćinstvo, a naročito za žene koje nose primarnu odgovornost za ove aktivnosti. One su morale još više vremena nego inače da se angažuju oko školskih obaveza dece koje su se realizovale na sasvim novi način, mala deca su zahtevala celodnevnu brigu, što je postavilo znatno veća opterećenja na svakodnevicu žena i otežalo njihovo obavljanje profesionalnih aktivnosti. No, novo okupljanje porodice za pojedine ispitanice predstavljalo je pozitivnu promenu, jer kako su ocenile, mogle su da provode više vremena sa porodicom nego inače.

„Češće sam kuvala nego inače (za vreme pandemije), pošto smo stalno bili u kući ali da se ništa značajno nije promenilo.“

(Preduzetnica koja se bavi tehničkim pregledom vozila, iz Novog Sada, 48 godina)

„Radila sam uglavnom sve sama, ali sam nešto češće nego inače čistila po kući, ali to je zato što sam imala više vremena, a ne zbog tog što sam se plašila zaraze. Uglavnom sam u tom periodu stizala da se posvetim i porodici i poslu.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

„Provela sam više vremena sa porodicom, pogotovo sa mlađim sinom sa kojim sam išla u šetnje – zblížili smo se još više“

(Vlasnica vrtića, iz Beograda, 33 godina)

“Rad sa malom decom koja su kući i ne idu u školu (što je uzrast i 7 a ne samo 6 godina) je jako težak.”

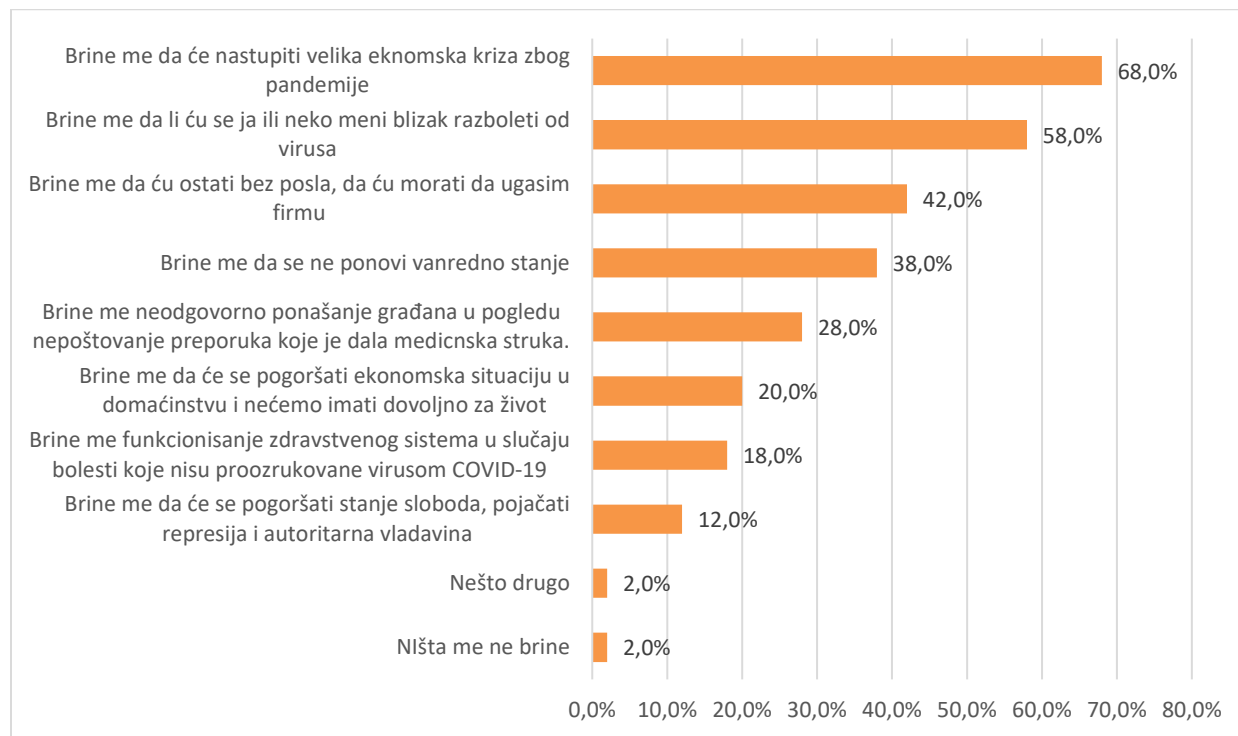
(Preduzetnica koja pruža usluge konsaltinga, iz Beograda, 45 godina)

8. ZABRINUTOST ZA RAZLIČITE ASPEKTE ŽIVOTA

Pandemija COVID-19 dovela je sve građane/ke u potpuno nove okolnosti koje su se reflektovale i na njihove strepnje vezane za novonastalu situaciju. Za razliku od ostalih zaposlenih žena, **preduzetnice su najzabrinutije za ekonomske efekte pandemije**, dok su zaposlene žene koje su učestvovalе u istraživanju koje je sprovedeno tokom vanrednog stanja prvenstveno strepele za sopstveno i zdravlje svoje porodice⁴³. Kako su preduzetnice, koje su najčešće vlasnice mikro firmi, radnji, agencija sa malim brojem zaposlenih, prve na udaru neizvesne i nesigurne tržišne utakmice izazvane pandemijom, nije iznenadjujuć nalaz da se u takvim okolnostima one prvenstveno brinu za ekonomsko preživljavanje, što nije slučaj sa ostalim kategorijama zaposlenih žena.

Nakon strepnje od velike ekonomske krize izazvane pandemijom, preduzetnice koje su učestvovalе u istraživanju su navodile zabrinutost za zdravlje. Pored toga, često je navođena i zabrinutost da će ostati bez posla, da će morati da ugase firmu, kao i zebnja da se ne ponovi vanredno stanje (Grafikon 12).

Grafikon 12: Žene iz uzorka prema izvorima najveće zabrinutosti, u %

Izvor: SeConS, Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji

⁴³ SeConS, 2020.

Nalazi kvalitativnog istraživanja, takođe potvrđuju veliku zabrinutost za ekonomske posledice koje su preduzetnice već i iskusile tokom vanrednog stanja, a koje očekuju i u narednom periodu. Neizvesnost u pogledu trajanja pandemije pojačava zabrinutost za ekonomske posledice pandemije na poslovanje, pogotovo onih preduzetnica koje se bave uslužnim delatnostima. Gubitak kontrole, zabrinutost za zdravlje i ekonomske posledice proizveli su kod ispitanica osećaj nemoći i straha od budućnosti.

„Užasno je negativno uticala na psihu (pandemija), strašan mi je osećaj da neko ima toliki uticaj, da može tako lako da nas satera u čošak i da kontroliše svaki pokret.“

(Preduzetnica koja se bavi proizvodnjom lustera, iz Beograda, 48 godina)

„Tokom stanja smo bar imali stalne goste, a sada više nemamo, takođe su na nam posete za naredni period otkazane, što predstavlja dodatni problem.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru ugostiteljstva i turizma, iz Novog Sada, 41 godina)

„Da su sad otvorili granice, možda smo i mogli nešto da spasemo od sezone, ali ovako ne.“

(Preduzetnica koja posluje u sektoru turizma, iz Kragujevca, 33 godine)

“Mislim da će se posledice teka sada polako osećati - i ekonomske i socijalne (depresija, druga oboljenja, nagomilani stres, postraumatski sindromi, gubitak radnih navika dece, povećan broj suicida).”

(Preduzetnica koja pruža usluge konsaltinga iz Beograda, 45 godina)

9. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

9.1 Zaključci

Žensko preduzetništvo u Srbiji ima niz specifičnih karakteristika. Preduzetnice najčešće posluju u sektoru usluga, trgovine i u stručnim, naučnim i tehničkim delatnostima, za razliku od muškarca preduzetnika koji pored trgovine, posluju u prerađivačkoj industriji i sektoru saobraćaja i skladištenja. Žene su uglavnom vlasnice mikropreduzeća i pretežno posluju na lokalnom tržištu. Samo četvrtina preduzetnica jesu vlasnice prostora u kome obavljaju svoje poslovne aktivnosti, dok većina radi u iznajmljenom prostoru.

Ključni razlog zbog koga se žene opredeljuju za započinjanje sopstvenog biznisa jeste ekonomska nužda, dok je za manjinu primarni motiv prepoznavanje dobrih poslovnih šansi. Prilikom započinjanja poslovne aktivnosti, žene se suočavaju sa različitim preprekama, kao što su nedostatak iskustva u oblasti u kojoj posluju, zatim teškoće u pronalaženju adekvatnog poslovnog prostora, nedostatak finansijskih sredstava, kao i sporost državne birokratije.

Nalazi istraživanja pokazuju da je većina preduzetnica u 2020. godinu ušla sa stabilnim prihodima i poslovnom dobiti. U poređenju sa 2018. godinom, prihod od poslovanja i dobit su za većinu preduzetnica u 2019. godini ili povećani ili ostali približno isti, dok su za manjinu preduzetnica oni smanjeni. Tokom februara 2020. godine, neposredno pre nego što je Srbija zahvaćena pandemijom COVID-19, preduzetnice su se već suočavale sa određenim problemima u poslovanju, kao što su nedovoljna tražnja za proizvodima/uslugama, velika konkurencija, teškoće u naplati potraživanja, ali i velika fluktuacija radne snage, posebno u sektoru usluga.

Međutim, širenje pandemije COVID-19 i stupanje na snagu restriktivnih mera sa ciljem prevencije i suzbijanja širenja virusa, imale su velikog uticaja na poslovanje preduzetnica u Srbiji. U novonastalim okolnostima, one su morale brzo da reaguju i da uvedu promene u način poslovanja, kako bi pokušale da opstanu na tržištu. Najčešća promena odigrala se u pogledu obima poslovanja, jer je čak dve petine preduzetnica koje su uvele neku promenu morale da smanji obim aktivnosti preduzeća. Preduzetnice koje posluju u sektoru prerađivačke industrije, informisanja i komunikacije, one koje pružaju usluge smeštaja i ishrane ili se bave trgovinom na veliko i malo, imale su velikih problema da dođu do klijenata iako nisu potpuno obustavile poslovanje, a oko četvrtine preduzetnica obuhvaćenih istraživanjem je teško dolazilo do sirovina ili repromaterijala (uglavnom one koje posluju u sektoru prerađivačke industrije i trgovine na veliko i malo). Preduzetnice koje se bave ugostiteljstvom, pružanjem ličnih usluga i sličnim aktivnostima morale su da privremeno obustave poslovanje jer je to bilo propisano uredbom Vlade, a relativno visok je i ideo onih koje su privremeno morale da prekinu ili smanje obim poslovanja jer nisu bile u mogućnosti da rad organizuju tako da se poštuje predviđena fizička distanca i preduzimaju dodatne mere zaštite (najčešće u sektoru trgovine na malo i veliko).

Da bi uspele da rad reorganizuju tako da bude prilagođen novim uslovima, dve petine preduzetnica koje su učestvovalе u istraživanju opredelilo se za delimični ili potpuni prelazak zaposlenih na rad od kuće. Kao

ključnu prednost rada od kuće u uslovima pandemije, čak četiri petine preduzetnica koje su primenile ovaj modalitet rada, navodi da su zaposleni bili zaštićeni ili pod manjim rizikom da se zaraze. Sa druge strane, više od dve petine ispitanica kojima je rad od kuće doneo i određene poteškoće, smatra da je najveći nedostatak takve organizacije rada niža produktivnost zaposlenih. Ipak, četvrtina preduzetnica sa iskustvom rada od kuće tokom pandemije, bila bi spremna da i ubuduće ponudi zaposlenima da u potpunosti pređu na ovaj modalitet rada, ukoliko to specifično radno mesto dozvoljava, dok petina njih ne bi zadržala ovaj način organizacije rada.

Po izbijanju pandemije virusa COVID-19, Vlada Republike Srbije usvojila je i niz mera sa ciljem pružanja podrške privredi, od kojih su neke posebno značajne za preduzetnike. Podaci istraživanja pokazuju da je isplata bespovratnih novčanih sredstava mera koja je najbolje ocenjena od strane preduzetnica, a potom i odloženo plaćanje poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada do januara 2021. godine. Preduzetnice obuhvaćene istraživanjem navode da bi u narednom periodu trebalo da postoje posebne poreske olakšice za preduzetnike (smanjivanje poreza i doprinosa, stope PDV-a, poreza na imovinu i slično). Mere Vlade, prema oceni učesnica istraživanja, jesu bile od pomoći, ali dugoročno posmatrano, nedostaju mere kojima bi se sanirale mnogo dublje ekonomske posledice pandemije koje će se tek ispoljiti. Pojedine preduzetnice, , smatraju da uvedene mere nisu adekvatno odgovorile na realne potrebe privrednika iz sektora, kao što su ugostiteljstvo, turizam, uslužne delatnosti i konsalting, kao i da su bile neprilagođene malim preduzećima.

Veliko angažovanje u poslovnoj sferi, preduzetnice ne oslobađa odgovornosti i obaveza u domaćinstvu. Nalazi istraživanja pokazuju da se u ovom aspektu preduzetnice ne razlikuju značajno od žena koje pripadaju drugim kategorijama, jer su one i dalje pretežno zadužene za obavljanje kućnih poslova kao što su kuvanje, pranje sudova, pranje garderobe, peglanje, čišćenje. U slučaju brige o maloj deci i starijim osobama, podela odgovornosti između ženskih i muških članova domaćinstava nešto je bolje raspoređena, mada i dalje nije ravnopravna. Tokom vanrednog stanja vidljiva je jedino mala promena u brizi o maloj deci, jer su se muškarci nešto više uključili u ovu aktivnost nego što je to uobičajeno.

Pandemija COVID-19 izazvala je veliku zabrinutost i neizvesnost, sa kojom su u manjoj ili većoj meri suočene sve društvene grupe. Ipak, postoje razlike u percepciji izvora zabrinutosti. Kako su preduzetnice kategorija koja se na tržištu nalazi u ranjivom položaju i kako su one posebno pogođene ekonomskim promenama izazvanim pandemijom, nije iznenađujuć nalaz da se u takvim okolnostima one prvenstveno brinu za ekonomski opstanak, dok se zabrinutost za zdravstvenu situaciju nalazi na drugom mestu. Neizvesnost u pogledu trajanja pandemije pojačava zabrinutost za ekonomske posledice pandemije na poslovanje, naročito onih preduzetnica koje se bave uslužnim delatnostima.

9.2 Preporuke

KRATKOROČNE PREPORUKE:

- Potrebno je razmotriti mogućnosti za dodatne poreske olakšice (smanjivanje poreza i doprinosa, stope PDV-a, poreza na imovinu i slično) u određenom vremenskom periodu u kome se preduzeće

suočava sa finansijskim teškoćama, kao što je bio period pandemije. Ovakve mere bi trebalo da budu još povoljnije za novonastala preduzeća, odnosno preduzeća koja prema metodologiji i definicijama Globalnom monitora preduzetništva (GEM) postoje kraće od 3,5 godina. Ovaj period, naime, se smatra, kritičnim periodom za obezbeđivanje održivosti biznisa.

- Potrebno je primeniti mere podsticaja koje su namenjene proizvodnim preduzećima za nabavku opreme uz prilagođavanje i drugim delatnostima u uslužnom sektoru (ugostiteljstvo, turizam, uslužne delatnosti i konsalting)⁴⁴, kao i potrebama vlasnica malih preduzeća.
- Mere koje se odnose na oslobađanje plaćanja poreza i doprinosa su ocenjene pozitivno, ali bi ih trebalo produžiti sa tri na šest meseci kako bi dale bolje efekte.
- Postojanje centara koji bi pružili individualizovane oblike podrške, kao što su mentorski rad, savetovanje u vezi biznis planova, poslovnih strategija, rešavanja kriznih situacija u poslovanju izazvanih vanrednim okolnostima, usklađivanju rada preduzeća sa preporukama i uredbama Vlade, i slično, uzimajući u obzir konkretne potrebe i situacije. Neki oblici podrške mogli bi biti dostupni online i/ili telefonskim putem, što bi omogućilo pristup ženama iz udaljenijih mesta, kao i tokom kriznih situacija.

Uvođenje ili prilagođavanje postojećih programa podsticaja za samozapošljavanje i preduzetništvo, koje sprovode Nacionalna služba za zapošljavanje, Razvojne agencije, kojima bi posebno bile targetirane žene koje su ostale bez posla tokom pandemije. Uz podršku u različitim aspektima osnivanja i vođenja biznisa, bilo bi potrebno uključiti i mere povezivanja sa udruženjima preduzetnica, programima mentorske podrške is l.

DUGOROČNE PREPORUKE:

- Potrebno je na sistematski način razviti politiku razvoja ženskog preduzetništva. U skladu sa Zakonom o planskom sistemu, na osnovama Strategije za rodnu ravnopravnost bi se mogao izraditi poseban program za razvoj ženskog preduzetništva, koji bi omogućio da se resursi konzistentnije usmere na različite oblike podrške, a koordinacija i praćenje mera postavi u jedinstven mehanizam. Program za razvoj ženskog preduzetništva bi trebalo da bude utemeljen na principima povećanja, osnaživanja preduzetništva žena kao i povećanja njegove otpornosti na različite krize, uključujući i one izazvane specifičnim uslovima povezanim sa pandemijom.
- Potrebno je unaprediti saradnju resornih ministarstava u oblasti razvoja preduzetništva, u cilju obezbeđivanja strateškog pristupa pri unapređivanju položaja žena u biznisu, koji bi bio

⁴⁴ U sektoru usluga smeštaja i ishrane trenutno je ova mera namenjena samo za preduzeća koja se bave cateringom. "Sl. glasnik RS", br. 5/2020 i 66/2020, Član 3

sistematičan i konzistentan. To bi trebalo da uključi Ministarstva nadležna za ekonomski razvoj, rad, zapošljavanje i socijalnu politiku, poljoprivredu, trgovinu, komunikacije, kao i glavni nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost. Bilo bi optimalno ukoliko bi se ta saradnja temeljila na jedinstvenom programu za unapređenje preduzetništva žena, kao dela nacionalne strategije za unapređivanje rodne ravnopravnosti. Time bi se izbeglo da se pojedinim programima targetiraju pojedine oblasti ili grupe preduzetnica dok druge ostaju sistematski isključene zbog toga što mere koje bi bile adekvatne za njihove poslovne aktivnosti ili druge karakteristike preduzetničkog profila (tržišta, starost, veličina preduzeća is l.) nisu dostupne.

- Organizovanje programa mentorstva preduzetnica, posebno u sektorima poslovanja u kojima su žene retko zastupljene (kao što su proizvodnja, informacione tehnologije, građevinarstvo, saobraćaj i slično), kao i osmišljavanje strategija u cilju podsticanja ulaska žena u te sektore. Iskustva Udruženja poslovnih žena sa ovakvim mentorskim programima su izrazito pozitivna, ali bi bilo potrebno da se umesto što se organizuju projektno, sistemski integrišu u rad privrednih komora, razvojnih agencija i sl.
- Podsticati i širiti prakse poput “anđela investitora”, u okviru kojih uspešne preduzetnice podržavaju nove i male preduzetnice. Ovakve inicijative, od kojih se neke sprovode u okviru Impact Hub-a, daju veoma dobre rezultate i trebalo bi ih koristiti kao uzore na osnovu kojih bi se slični programi sprovodili i u drugim regionima, kao i sa većom grupom preduzetnica.
- Sprovesti promotivne aktivnosti koje podstiču ulazak žena u samostalno preduzetništvo i ukazuju na značaj stvaranja većih šansi za napredovanje žena na položaje odlučivanja u biznis sektoru. Ove aktivnosti mogu biti sprovedene prikazivanjem primera dobre prakse u ovoj oblasti. Nosioci aktivnosti mogu biti institucije za podsticanje privrednog razvoja, poput privrednih komora i agencija za razvoj, udruženja poslovnih žena, ali i škole i druge obrazovne ustanove.
- Unaprediti obrazovne programe i obuke za preduzetnice, kako bi dobile preciznija znanja i veštine, koji su u skladu sa njihovim potrebama i potrebama tržišta na kojem njihova preduzeća posluju. Ovi programi bi trebalo da obuhvate različite pravne i finansijske aspekte poslovanja, i mogli bi biti dostupni preko interneta, posebno u uslovima kada se menjaju pojedini propisi od značaja za poslovanje, kao što je bio slučaj sa promenom propisa u vezi sa poslovanjem paušalno oporezivih preduzetnika.
- Potrebno je smanjiti rodnu sektorsku segregaciju. Za temeljnije promene u tom pogledu potrebno je intervenisati podsticajnim merama, poput informisanja, razgovora sa ženama uspešnim u oblastima gde tradicionalno nema puno žena, a koje bi stimulisale devojke da se rano u sistemu obrazovanja opredeljuju za oblasti obrazovanja u kome su malo zastupljene, posebno onim koje su povezane sa mogućnostima zapošljavanja i započinjanja samostalnog biznisa u perspektivnim i razvojnim sektorima, poput IT sektora, inovativnih proizvodnih poslovnih poduhvata, obnovljivih izvora energije ili drugih oblika “zelene ekonomije” isl.

- Pružiti podršku udruživanju, neposrednoj razmeni iskustava i međusobnom informisanju preduzetnica, kroz organizovanje seminara, radionica, sajmova i slično.
- Potrebno je unaprediti regionalno povezivanje preduzetnica u Srbiji, kroz određene multinacionalne mreže, kao što je WEgate (European Gateway for Women's entrepreneurship)⁴⁵.
- Potrebno je poboljšati pristup žena finansijskim tržištima, uspostavljanjem posebnih i povoljnijih kreditnih linija, instrumenata garancija i alternativnih izvora finansiranja preduzetništva žena, posebno u kriznim situacijama. Moguće je obezbediti mikrokreditne programe utemeljene na kolektivnom garancijskom modelu.
- Potrebno je unaprediti usluge za brigu o porodici, koje bi uskladile brigu o deci predškolskog i školskog uzrasta sa radnim vremenom preduzetnica. Moguće je subvencionisati korišćenje obdaništa za nezaposlene majke koje su uključene u program samozapošljavanja NSZ, ili koje su u procesu osnivanja preduzeća.

⁴⁵ WeGate – dostupno na: <https://wegate.eu/who-we-are>

LITERATURA

Publikacije:

Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: UN Women Srbija.

Babović, M. (2014). *Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/26-Polo%C5%BEaj%20%C5%BEena%20u%20biznis%20sektoru%20u%20Srbiji.pdf>.

Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođnjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd: 283-314).

FemPlatz, A11. (2018). *Information for the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Pre-sessional Working group for the 72nd session on reviewing the Republic of Serbia*. OHCHR, dostupno na: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/SRB/INT_CEDAW_ICO_SRB_31783_E.pdf
https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCEDAW%2fCSS%2fSRB%2f33868&Lang=en.

Republički zavod za statistiku (2019). *Anketa o radnoj snazi 2018*. Beograd: RZS.

Republički zavod za statistiku. (2016). *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine*. Beograd: RZS.

SeConS. (2018). *Finalni izveštaj evaluacije akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije*. Beograd: UN Women, dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/99-publication.pdf>.

SeConS. (2020). *COVID-19 i zaposlenost u Srbiji: uticaj pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove rada*. Beograd, dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/113-publication.pdf>.

SIPRU. (2018). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2016. godina*. Beograd: SIPRU, dostupno na: https://rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/Kori%C5%A1%C4%87enje%20vremena%20u%20Republici%20Srbiji_0.pdf

SOS Vojvodina Network. (2019). *Priorities and Recommendations for the Elimination of Discrimination against Women in Serbia: Shadow report to the Committee for the Elimination of All Forms of*

Discrimination against Women regarding the fourth reporting cycle of Serbia. OHCHR, dostupno na: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCEDAW%2fCSS%2fSRB%2f33868&Lang=en.

Zakoni/strategije/uredbe:

Vlada Republike Srbije. (1991). *Zakon o privatnim preduzetnicima*. Službeni glasnik SRS, br. 54/89 i 9/90 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 46/91, 53/95 i 35/2002.

Vlada Republike Srbije. (2009a). *Zakon o ravnopravnosti polova*. Službeni glasnik RS, br. 104/2009.

Vlada Republike Srbije. (2009b). *Zakon o zabrani diskriminacije*. Službeni glasnik RS, br. 22/2009.

Vlada Republike Srbije. (2011a). *Zakon o privrednim društvima*. Službeni glasnik RS, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019.

Vlada Republike Srbije. (2011b). *Zakon o postupku registracije u Agenciji za privredne registre*. Službeni glasnik RS, br. 99/2011, 83/2014 i 31/2019.

Vlada Republike Srbije. (2013a). *Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije*. Službeni glasnik RS, br. 5/2013.

Vlada Republike Srbije. (2013b). *Zakon o računovodstvu*. Službeni glasnik RS, br. 62/2013, 30/2018 i 73/2019 - dr. Zakon.

Vlada Republike Srbije. (2016). *Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost od 2016. do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine*. Službeni glasnik RS, br. 4/2016.

Vlada Republike Srbije. (2020). *Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19*. Službeni glasnik RS, br. 54, 2020.

Online izvori:

ING- PRO. (2020). *Odluka o proglašenju vanrednog stanja*. Preuzeto 06.06.2020. sa: <https://www.propisi.net/odluka-o-proglašenju-vanrednog-stanja/>

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije i Institut za javno zdravlje. (2020). *Potvrđen prvi slučaj korona virusa u Srbiji*. Preuzeto 06.06.2020. sa:

<https://covid19.rs/%d0%bf%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%80%d1%92%d0%b5%d0%bd-%d0%bf%d1%80%d0%b2%d0%b8-%d1%81%d0%bb%d1%83%d1%87%d0%b0%d1%98->

[%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d0%b0-%d1%83-%d1%81/](https://www.gov.rs/sr/tema/1838183-covid-19-11-04-2020-18781/) .

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije i Institut za javno zdravlje. (2020). *Informacije o korona virusu COVID-19, 11.04.2020, u 15 časova*. Preuzeto 08.06.2020. sa:

<https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-11-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije i Institut za javno zdravlje. (2020). *Informacije o korona virusu COVID-19, 23.04.2020, u 15 časova*. Preuzeto 08.06.2020. sa:

<https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-23-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

Republički geodetski zavod. (2020). *Geosrbija*. Preuzeto 28.06.2020. sa: <https://a3.geosrbija.rs/>.

World Health Organization (WHO). (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*. Preuzeto 06.06.2020. sa:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>.

World Health Organization (WHO). (2020). *2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe*. Preuzeto 06.06.2020. sa:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe>.

World Health Organization (WHO). (2020). *Health emergencies*. Preuzeto 06.06.2020. sa:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies>.